

MINERVA KÖNYVTÁR

SZERKESZTTE
DR. TAVASZY SÁNDOR
ES
RASS KÁROLY

ERDÉLYI ARCKÉPEK ÉS KÉPEK

IRTA:
DR. DÉZSI LAJOS

A MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI
MUNTEZET R.T. KIADASA
CLUJ-KOLOZSVAR

erül

usa

on

közi fekvő

ERDÉLYI ARCKÉPEK ÉS KÉPEK.

IRTA:
DR. DÉZSI LAJOS.

(„MINERVA KÖNYVTÁR” 5. FÜZETE.)

KIADJA:
A MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET RT.
CLUJ-KOLOZSVÁR
1926

1.

Erdélyország — Tündérország.

— Bevezetésül. —

Egy kiváló asszir — nyelvtudós, Delitzsch Frigyes, könyvet írt arról, hol feküdt a bibliai paradicsom (Wo lag das Paradies? Leipzig 1881.) s meghatározta benne a Paradicsom leírásában említett négy ágra szakadt folyót, a Paradicsomot pedig a Bagdad és Babel között fekvő földterületre helyezte. Önkéntelenül ez jut eszembe, habár elismerem, hogy a kettő nem azonos dolog, mikor arra gondolok, hogy a Tündérország fekvését is meg akarták határozni. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ezek a topográfusok hitték volna a Paradicsom vagy Tündérország létezését, nem is ez érdekelte őket, hanem csak az, milyen vidékre gondolt az író, vagy költő, midőn e mesés országokat rajzolta. Mert joggal tehető fel, hogy ezek is csak úgy jártak el, mint a renaissance olasz festői, akik bibliai jeleneteket velencei vagy római tájakon, sokszor palotákban helyeztek el.

Mindnyájan ismeriük Argirus királyfi, tün-

déri historiáját. Annyit legalább mindenki tud róla, hogy egy tündérleány — későbbi átdolgozásokban Ilona a neve — megszereti Árgirust s mikor kedvük ellenére elszakadnak egymástól, a tündér Feketevárosban ad neki találkozt, amikor pedig ez a találka nem sikerül, Árgirus a Tündérországból keresi fel s ott azután örökre egyesülnek egymással. Aki nem olvasta volna, látta a színházban Vörösmarthy „Csongor és Tündé”-jét, ez is ennek a mesének feldolgozása, sőt a „János vitéz”-en is meglátszik a hatása.

Árgirusnak ezt a Tündérországot a néphit csökönyösen *Erdélyországba* helyezi. Legrégibb adatunk erről kevédi Székely Lukácsnak 1554-ben Gyaluban kelt levelében fordul elő, melyben többek között ezt írja: „Az kegyelmes Isten legyen vellünk és vigyen engemet ki ez tündér országból, noha szép Ilonám nincsen, de azért bizon örömet kimennék” (M. Nyelv 1912. 433. l.) Ez adat azért is érdekes, mert e szerint a Gergei Albert Argiusa előtt is úgy beszéltek már Erdélyről, mint Tündérországról, noha korábban azt hitték, hogy e néphit az Argirus hatása alatt keletkezett. (Argirus pedig nem beszél Erdélyről!).

Később Otrókoci Fóris Ferencnek 1693-ban Franeckerben megjelent „Origines Hungaricae” (Magyar őseredet) c. művében ismét szóba kerül s egyszersmind ő adja először a tündér szó tudakos (nem tudományos!) etymológiáját. Tyn-dareusszal (így! Tyndaros helyett) a Görög

Helena apjával hozva kapcsolatba — ebből lett a Tündér Ilona név — s azután így folytatja: Nálunk ezt is mondják: Tündérszág, mintha azt mondanám: tyndarosi ország, amelyben *bárha a mi köznépünk Erdélyországot érti*, mintha Tündér annyi lenne, mint Erdély, mindazáltal, ha emlékezetem nem csal, egy verses ponyvahistóriának általam olvasott kezdetéből való; (ez a kezdet: A Tündérországról bőséggel olvastam, Olasz Chronicabul kit megfordítottam stb. A história többi részét sem időm nem engedte, hogy olvashassam, sem az Isten sem akarta, az ő kegyelme mindig magasztosabb dolgokkal akart engem gyönyörködtetni) mondom, abból a kezdetből következtetem, hogy ezen vagy trójaiak országa, vagy általában azon régieké értendő, akiknél a költők szerint olyan csodás átváltozások vannak.”

Látjuk ebből, hogy Otrókoci Fóris mint általánosan ismert szólásmódot említi ezt az „Erdélyország — Töndérország“-ot, azt a maga tudákos, naiv magyarázatával kíséri. Ez ismét további allegorizálásnak szolgált alapul.

Tíz esztendő múlva (1703) egy Gyulay Ferenc nevű alezredes feljegyzése erősíti meg e szólásmód közkeletű voltát. Ez a Gyulay, mint a feljegyzés tudós közlőjének, Márki Sándornak magyarázatából értesülünk, a hadsereggel együtt, melyhez be volt osztva, a fentemlílt évben a Garda-tó környékén Chiusa és Parona közt fekvő

Pontonba érkezett (hibásan Batonnak írja) s ott egy kőfallal kerített gyönyörű kertet látott, melynek mesterségesen alkotott terrászain virágok és gyümölcsfák virítottak s mikor már kifáradt szépségének leírásában, azután ezt jegyzi meg róla : „Melyről ott létemben, hogy tudakozódtam, mi csoda épület lehet ez, hogy ilyen szép és nagy királyi kővel kerített kert ez, kiben ilyen szép ráritások, státuák, sétálóhelyek, vízi mesterségek vannak, kinek pisztrángos patakjai is és halas tója ily szép van és az régi időben szebb lehetett, és amint meglátszik, ott beszéllették az odavaló urak, hogy ez volt az a kert, és rezidencia, az hol Argerus lakott és ezen kertből ment volt el *Argerus bujdosni az tündérleány után Erdélybe, az Feketevárosba*. És az ott lakosok ismét éntőlem a Fekevárosról tudakozódtak, kiknek megbeszéltem, hogy Pukta — és Fejérvár van építve köveiből. Ezt én irtam csak pro curiositate le, minthogy itt akadtam az Argerus lakóhelyére Batonban, mely Velencéhez tartozó véronai provinciában van.” Ime mily pontos meghatározása Argirus és a tündér találkozóhelyének.

Ha tündérekről már ekkor ennyien beszéltek az irodalomban, csoda-e, hogy az új tárgy utánkapkodó prédikátor figyelmét sem kerülhette el ez a tündérkérdés. Csakugyan Verestói György a borbereki Alvinczi Krisztina temetésén temetésén (1733) egy egész halotti beszédben „be-

széllette ki“ a tündérországot, vagy hogy a saját kifejezését idézzük — egy tündéres orációt tartott felette. Sok érdekes dolgot mond el benne a Tündérországról, amelyről beszélnek a leányok a fonóban és a kalákában — s végül ezt teszi utána: „Jól tudom, szomorú hallgatóim, ezt gondoljátok mostan magatokban: Bárcsak szállana valamit ez az Orator Erdélyországról; minthogy a közönséges példabeszéd szerint: *Erdélyország: Tündérország*. Engedelmeskedem ebben is kívánságotoknak és rövidesen előtökbe terjesztem, miben álljon Erdélyország tündéres volta. Igen goromba és seprejétől meg nem tisztult elmének mondanám én azt, mely a mesélő gyermekkel együtt úgy gondolkodnék, mintha régente Erdélyországban tulajdonképen való tündérek laktak volna, kik természetekre nézve fél-istenek és fél-teremtett-állatok lévén, ez országra is a tündér nevezetet reá ragasztották volna, holott kétség nélkül, minthogy Erdélyország nem sík mezőből és nem tér földből áll, hanem sokféle hegyek, völgyek és erdők között, csakhamar szemeink előtt eltűnnek, azért nevezetett rész szerint Erdélyország Tündérországnak. Ehez járul az, hogy Erdélyországban is, mint más országokban, magokviselésére és sok rendbéli cselekedeteikre nézve az emberek igen tündéresek: hol egy, hol más álorcáját viselvén magokon a képmutatásnak. Egyszer az égen járó hóld, a mint ezt a mese-mondó régiség

emlékezetben hagyta, igen szépen kérte azon a maga anyját, hogy csináltasson ő nékie egy öltöző-köntöst: ezt adván okúl, hogy ő megúnta már és szégyenli is tovább mezitelen járni. De az ő anyja ezt felelte nékie: Fiam! micsoda köntöst tudnék én tenéked csináltatni? Hiszem, te most egész vagy, most fél, most sarló forma, némelykor pedig eltűnván szemeim elől, semmi vagy. Igen szépen illik ez a példa sok erdélyi tündéres emberekre, a kik hold módjára olyan változó természetűek, hogy sok utánok való járásunkkal is alig találhassuk fel, micsoda köntöst kellessék szabnunk változó kedveknek. De egyszersmind Erdélyország Tündérország a sok nemzetségekre nézve is, melyek eleitől fogva ez országban laktanak és egymás után ez országból el is tűntenek... stb.” Még más naiv és jámbor magyarázatát is adja Verestói e szólásmódnak, de nekünk untig elég ennyi annak igazolására, mennyire közkeletű volt az már közel 200 év előtt is!

Ugyancsak ekkor tájt jelent meg egy „Az Igazság bujdosásának históriája” című verses elbeszélés, mely a megszemélyesített igazságot Erdélybe is elviszi s ott egy gyöngykönnyeket síró, gyászruhás leánnyal találkoztatja. Az Igazság résztvevő kérdésére a leány így (mutatja be magát: En vagyok Dácia tündér Helénája, vagy amint Polták költött fabulája Tartja Árgerusnak hiteles mátkája? Melyben megiratott Trajanus

csatája. Erdélyben Tündérnek mondnak a hegyekért. Azok alatt fekvő mélységes völgyekért; Arany hajjal festnek itt termő kincsekért; Sokan megszeretnek engemet ezekért.”

Egy másik tudákos magyarázó azután, Huszti András 1736-ban készült „Ó és Új Dácia”-jában a tündérmesében allegoriát keresett s úgy magyarázta azt, hogy „Dáciának a római birodalommal való conjunctióját” jelenti: Argirus — Trajanus Imperator, Tündér — Dácia, akit azért nevez a fabulaíró aranyhajú leánynak, mert Dáciában, kiváltképpen Erdélyben sok kincs, gazdagság és arany termelt s Trajanus is magáévá tette Dáciát, ezt jelenti Argirus és a Tündér egyesülése. Ezt a tudálékos fejtegetést, melyet Gulyás József közölt először, régen Benkő József találmányának tartották, holott ő nem tett egyebet, mint átvette a már meglevő magyarázatot, amint tették Barac János s később Kőváry László és mások is.

Ezzel e szólásmódnak története koránt sincs kimerítve. Egész sereg várnak az építését tulajdonítja a rege tündéreknek, pl. az *aranyi*, a *bálványosi*, *dévai*, *firtosi*, *kecskekői*, *tartódi* és *torjai* várat (lásd Jókai „Bálványos vár”-át) is ők építették s ezzel új nevet adtak Erdélynek (Siebenbürgen).

Ezen várépítéshez bájos tündérregék tapadnak, így az *aranyi* és *dévai*, vagy a *székelyfirtosi*, *tartódi* és más várakhoz, amint az Orbán

Balázs „A Székelyföld leírása“-ban s Kőváry L. „Erdélyi régiségek“ vagy „Száz történeti rege“ c. műveikben olvasható.

Kecskekő vára volna a rege szerint az Argirus tündérének a vára. Feketevár is ott van, csak hogy most Fehérvár a neve. Ezeken kívül a néphit a tordai tündérvárat, a Detonatát, a Jósikától magasztalt Cziblest stb. mind a tündérekkel hozza kapcsolatba.

Jól tudom én azt, hogy minden nép a maga országának rendkívüli, vagy csodás szépségeit természetfeletti lények művének tulajdonítja. Például Tündér Ilona kertjét a csallóközi aranykerttel is azonosítja a népképzelet, de ez mit sem változtat azon a tényen, hogy a magyar néphit löbb, mint kétszáz, de lehet, hogy ezer év óta ide helyezi földjéhez való odaadó lelkes ragaszkodása jeléül a tündérek országát s mivel változatos természeti szépségei és kincsei e kis országot a világ legszebb részévé avatják, mi is meggyőződéssel vallhatjuk őseink hitét: *Erdélyország — Tündérország!*

II.

Erdélyi Miksa.

Ha Homéros származási helyéért hét város versengett, viszont Erdélyi Miksát (*Maximilianus Transylvanust*) két ország követeli magának. A

hetes szám e vitában csak annyiban szerepelt, hogy azonosítani akarták Marimibän von Sevenbergennel, holott ez nem írja magát Transylvanusnak és Sevenbergen se Siebenbürgen!

A régi írók — talán már Bencédi Székely Istvántól elkezdve (1559) — erdélyi származásúnak tartották s a magyar írók között említi Czvittinger is (1711) s míg Bod Péter már azt a kérdést is felveti, hogy székely volt-é, vagy szász? A nyolcvanas években indult meg származásáról a tudományos vita s átnyult a következő évtizedbe is s végül a magyar eredet javára dőlt el.

A magyar eredetnek *Kropf Lajos*, Londonban élő mérnök hazánkfia volt tüzes szószólója, azután *Márki Sándor*, — míg a belga származás mellett belga tudósok és gróf *Apponyi Sándor* kardoskodtak.

A nagytudományú és lelkes magyar könyvgyűjtő grófnak az volt a legerősebb érve, hogy Maximilianus Transylvanus egy latin versének címében brüsszelinek (*Bruxellensis*) neveztetik, — „tehát Brüsszelből és nem Erdélyből való”; a másik párt arra hivatkozott, hogy alább ismertetendő útleírásában maga Miksa azt írja, hogy Magelhâes hajói a sziámi öbölben olyan fehérbőrű népfajra akadtak, „mint a mi németeink”, holott ha belga lett volna, azt mondta volna, mint mi belgák, erdélyi szásznak még kevésbé illet szájába az „a mi németeink” kifejezés.

A vitát az az adat döntötte el, melyre Kropf akadt az erdélyi származású Oláh Miklós levelezésében, aki Mária királynő udvarában Brüsszelben és másutt éveket töltött amely arról szól, hogy „*a mi Erdélyi Miksánkkal*”, a „*közös haza miatt*” tart jó barátságot, *amit Miksa maga mond* és ő — t. i. Oláh — is hiszi.

Erre az adatra a nemes gróf is letette a fegyvert (Hungarica. I. Köt. 104. l.). Erdélyi Miksa tehát kétségtelenül erdélyi származású, csak arra nincs adat, hogy őt magát vagy már az apját üzte ki a viszontagság vagy kalandvágó külföldre idegen országban szolgálatot keresni.

Meglehet, hogy már az apa megtette ezt s már osztrák udvarban volt, amikor fia született s így jött arra a gondolatra, hogy azt Miksa császár nevére kereszteltesse.

Akármelyik bujdosott ki derekasan megállotta helyét külföldön is és becsületet hozott a magyar névre. Eredetére pedig olyan büszke volt, hogy azt — ha nem örökölte — családi nevévé választotta s mint Kropf mondja, tisztán flamand nyelven írt okmányokban is Maximilianus Transylvanusnak írja vagy iratja nevét.

Hogy egy adat brüsszelinek mondja annak magyarázata az lehet, hogy e város volt lakóhelye, mikor ezt a versét írta, ahol neve után ez áll, ha ugyan a felirat nem a szerkesztőtől ered. Egyébként is joggal hitte, hogy senki se

fogja azzal vádolni, hogy eltagadja eredetét, midőn nevében szinte kérkedik azzal.

Érdekes életpályát futott meg. 1487 körül születhetett, mert legalább húsz éves, mikor 1507. július—október havában Konstáncban tartózkodott, hogy az ott tartott országgyűlésen valamely főúr, vagy főpap szolgálatára, mint íródeákja, készen álljon. Vagy talán — mint gróf Apponyi hiszi már ekkor udvari szolgálatban állott. Ez időzés emléke lehet A *konstánci* leányok intése, hogy a főemberekbe bele ne szeressenek. 1511-ben csakugyan, mint udvari futár kétszer megy Brüggeből Londonba s VIII. Henrik angol királytól előbb 40, majd 10 shilling jutalmat kapott; a következő évben Brixenben tanuja volt a várost ért szerencsétlenségnek.

Talán egyidőre elhagyta az udvari szolgálatot, mert az 1514. év végén Martyr Péter Lung Máté, a magyar történetből is jól ismert salzburgi érsek (előbb gurki püspök), Miksa császár híres diplomatája titkárának nevezi s azt is írja róla a spanyol Guadalupében kelt levelében, hogy egyideig vendégül látta magánál. Még ekkor is ifjúnak nevezi őt.

Ettől fogva neve sűrűn szerepel Károly spanyol király udvari hivatalnokai sorában.

1519. körül ismerkedhetett meg Haro Franciskával, egy ó-castiliai grófi család sarjával, akit feleségül vett.

Jelen volt azon az ünnepies aktuson, a

Barcellona közelében eső Molin del Reyben, mikor Károlyt német császárrá választották. Ennek lefolyását egy külön kis munkában meg is írta.

Ekkor tájban emelkedett a Nagy Tanács (Grand Conseil) tagjai sorába : lovag és császári tanácsos lett a címe.

Néhány év múlva (1522) mint a Brüsszel közelében eső Château d'Houtem s a ramsonckhi uradalom birtokosa szerepel, melyhez később (1537) a bouchonti kastélyt és uradalmat is megvette. Ugyanekkor V. Károly császár megengedte neki, hogy a „Seigneur de Bouchout” címet használhassa. Még mindig udvari szolgálatban állott : Mária királyné kormányzósága alatt a német ügyeket intézte.

Ekkor már második felesége volt. Bizonyára mindkettővel dus hozományt kapott.

1538-ban június és október között halt el, két leányt : Jankát és Máriát hagyva örököséül, kik mind a ketten híres emberekhez mentek nőül ; Mária férje Bernard de Mérode, a reformáció ernyedetlen híve volt.

Igy küzdötte fel magát lassan a külföldre vetődött erdélyi magyar ifjú sok hányatás és viszontagság után !

Ifjú korában *latin költő* volt. Egy pár versekben írt hosszabb költeménye (1518), melyet Márki Sándor magyarra is lefordított, érdekesen óvja a konstánci leányokat attól, hogy a gyü-

lésre összesereglett idegen főrangú deli urfiakkal szerelmi ismeretséget kössenek; Hypsipylé, Ariadne, Medea, Kalypso, Helena, Dido és Thisbe szerelmi csalódásával akarja elrettenteni őket ettől, — akárcsak Balassa szerelmi példáit olvasnánk a XXX. sz. költeményében, vagy a Pataki névtelen Lucreția-énekében. Egy hasonlata, mely Márki fordításában így hangzik: „És remegésre csak úgy tanítod meg a bátor orosz-lánt, hogyha előtte vered a nyomorult ebeket“, a 16-ik század magyar költőinél is többször előfordul. Több epigrammája is van.

De hirnevét nem ezeknek, hanem annak köszönheti, hogy ő tudósította először a tudós világot Magalhães vagy Magellan föld körüli útjáról egy 1523-ban Kölnben kiadott „*A Molukki-szigetekről és más csodálatraméltó dolgokról*“ c. kis művében. A Magalhães utazásának jelentősége ismeretesebb, hogy sem szükséges volna róla itt bővebben megemlékezni. Csak azt említjük meg, hogy hosszú ideig csak innen ismerte azt a világot, s ennek adatai mentek át a köz-tudatba s ennek alapján készültek az első javított térképek. Magalhães 1519. szept. 20-án kelt útra San-Lucarból öt hajóval és 236 emberrel, 1521. ápr. 27-én Matan szigetén elesett egy ütközetben s utolsó hajóját a Victoriát a megmaradt 13 emberrel Sebastián del Cano 1522. szept. 6-án vezényelte vissza a kiindulási helyre s októberben, tehát másfél hónap múlva készen

volt az Erdélyi Miksa jelentése az utazásról. A tudomány iránti fogékonyságát és érdeklődését mutatja, hogy ez utazás nagy jelentőségét azonnal felfogta és sietett azt közölni a tudós világgal.

Azt is sejtjük, hogy miként jutott ez adatok birtokába. Feleségének nagybátyja Haro Kristóf antwerpeni kereskedő Magalhãesnek nemcsak barátja volt, hanem 4000 arannyal támogatta is a vállalkozást: tehát nemcsak figyelemmel kísérte annak sorsát, hanem mindjárt az első között értesülhetett az utazás eredményéről s az ő útján aztán könnyen megszerezhetette unokahugának férje a közölt adatokat. Azonkívül az előkelő császári tanácsosnak módjában állott hivatalos úton is tájékoztatni magát úgy a visszatért kapitánytól del Canotól, mint az expeditio más tagjaitól.

Erdélyi Miksa fiúörökösök nélkül halt el; utódai talán leányágon is kihaltak már, a bouchouti kastélynak is sok gazdája volt azóta kik alig tudnak valamit az egykori magyar elődről — utoljára Miksa mexikói császár özvegye lakott benne elborult elmével, csendes visszavonultságban — de honfitársai megőrzik emléket annak, ki mint „seigneur de Bouchout” is büszkén vallotta magát Transylvanusnak!

III.

Szenci Molnár Albert Erdélyben.

A székely mindig büszke volt származására, viseletére és szokásaira. Sőt különös módon még a nyelvét is különbnek, régibbnek tartotta minden más nyelvjárásnál.

Ennek a ténynek legrégibb kifejezését Vilmányi Libécz Mihály distichonaiban találjuk, melyeket a Bencédi Székely István Cronicája (1559) elé írt, amelyben részben a Cronica eltérő sajátságait mentegeti, de olyan hangon, amely dicsekvésnek is beillik: „Hogyha pedig — így szól a kissé dőcögős vers — valamint a szónak módja kilenbez, És az szóllásnak új folyamása leend: Mindjárt az régi *Székelyek nyelvére* tekintsen, kiknél *tiszta Magyar nyelv* maradéka vagyon. Ő köztök példát ez könyvbéli szóra keressen, És tőlök módot mostani írásra vegyen”

Hogy ez nemcsak a Vilmányi Libécz ötlete volt, annak csattanós bizonyossága, hogy ugyanilyen kijelentést tett Szenci Molnár Albert is.

Molnár a nyitrai megyei Szencen született s már az apja bölcsőjét sem ringatták Erdélyben és ő mégis büszkén vallotta magát *székelynek*. Az egész családfáját elmondja, csak hogy a maga székely voltát elhitesse.

„Olyan családban születtem — úgymond — (távol legyen az irigység), amelyben a *régi magyar nyelv* romlatlanul megmaradt. Szépapám

az erdélyi sículusok (székelyek) vagy scethulusok nemzetéből származott, akik azzal dicsekszenek, hogy *a magyar nyelv tisztább őnáló*; vajjon azért-é, hogy először, vagy hogy utoljára jöttek ki Scythiából, azt nem tudom, csak azt tudom, hogy dicsekszenek vele. Szépapám Havaselfölde vidékéről Báthori István seregével, melyben katonáskodott, került Felsőmagyarországba. Ennek seregéről Bonfinius 1487-ben így emlékezik meg: A király Báthori Istvánt, akit kevéssel előbb Erdélyországból azért hívott ki, hogy Neustadt végső ostrománál ott legyen s aki ezer válogatott lovassal meg is jelent, Sopronba küldi. Az (t. i. szépapja) a neustadti veszedelemben lábán megsebesülván *Székel* nemzetségi nevét elvesztette és attól kezdve Sánta Jánosnak hívták. E veszedelemről Bonfinius azt mondja, hogy rövidesen mintegy száz katonát öltek ott le s ugyanannyit sebesítettek meg. Mátyás király halála után a haza viszonytagy állapótában szépapám nem tért vissza többé Erdélybe, hanem a Mátyásföldén Vaga faluban nemcsak családba házasodott bele. Ettől a feleségétől született Ferenc, kit azután arról a malomról, melyet a Duna egy patakjára épített, Molnárnak neveztek el. On faluban (ennek ma már romja is aligha van meg), származott velem azonos nevű Molnár Albert drága jó atyám, akinek a két malom birtokából és a kereskedésből úgy felvitte Isten a dolgát, hogy

javakorában szinte Szenc városunk leggazdagabb polgárának tartották s egyszersmind a két jó öreget: nagyapját Jánost és apját Ferencet jámborul ápolta.

Ezt a családfát Molnár csak azért mondja el ilyen részletesen, hogy székely származását bizonyítsa, de egyszersmind azt is elárulja vele, hogy büszke volt e származásra.

Kétségtelen, hogy ha Molnárnak a szép-
apja hagyta ott Erdélyt, akkor, még ha továbbra is ragaszkodtak a székely hagyományokhoz és szokásokhoz, de a harmadik nemzedék már keveset ismerhetett a székely nyelvjárás saját-ságaiból: legfőlebb egyes szólásmódok, tájszavak, közmondások szállhattak apáról fiura; Albertünknel pedig, aki már tizenkét éves korában elkerült hazulról s ettől fogva szakadatlanul vándorolt itthon a hazában és messze idegenben, még szülőföldének tájnyelve is feledésbe mehetett. Szépapai öröksége azonban nem ment feledésbe: a székely eredet büszkesége!

Életének viszontagságai eléggé ismeretesek. Gyermekkorában végigszenvedte a diákélet minden nyomoruságát. Már tizenkét éves korában a bibliafordító Károli Gáspár körül forgolódik s figyelemmel hallgatja, mit beszélnek a köszvény szó etymológiájáról s hűségesen hordja a biblia korrekturáját a visolyi nyomdába s tizenhatéves korában Wittenbergbe, onnan Heidelbergbe és Strassburgba ment s huszonegyedik életévét

még be sem töltötte, mikorra az egyetem babérkoszorusa lett. Azután sorra járta a kálvini reformáció nevezetes helyeit Baselt, Zürichet és Genfet, sőt elment Rómába is s nyolc napot töltött az örök városban. Ezután még sok sanyarú esztendő telt el, mint könyvnyomdai corrector vagy mint magántudós, majd mint oppenheimeri iskolarektor; közben meg is nősült, elvett egy sok gyermekes hesseni asszonyt, kinek férje világgá ment s ritka szívóssággal rendre megvalósította irodalmi terveit: szerkesztett egy betűrendes *latin-magyar és magyar-latin szótárt* (1604) mely teljesen háttérbe szorította az addig használt fogalmi rendszerű szótárakat vagy a kezelhetetlen Calepinust s maga vitte el Prágába, hogy azt Rudolf császárnak és magyar királynak bemutassa s ott tartózkodása alatt a Kepler János vendége volt. Lefordította Dávid Zsoltárait (1607) melyet ma is használnak a protestánsok s több mint száz kiadást ért s a versformákra s általában a verselésre fordított gondjával nagy hatással volt verstechnikánk fejlődésére. Javitva kiadta a Károli-féle *Bibliát* (1608); latin nyelven írt egy magyar Grammaticát (1610) Móric hesszeni fejedelem megbízásából; lefordította Bethlen Gábor megbízásából Kálvin híres *Institutióját* vagy *Hittanát* (1624) és még számos vallás-erkölcsi művet.

Habár életének nagyobb részét külföldön Németországban töltötte el, kétszer is hazaláto-

gatott s végül is itt fejezte be életét. Az 1615. év elején Erdélybe is ellátogatott s sorra járta nevezetesebb helyeit. Bethlen Gáborhoz ment, hogy megköszönje neki a bizalmat, hogy a gyulafehérvári főiskola (Molnár gymnasiumnak mondja) első felügyelőjének jelölte ki s utazási költséget is küldött a haza költözésre.

Ekkor volt Bánfi-Hunyadon, onnan Kolozsvárra ment s az új eklésiában meghallgatta a Dési István prédikációját. Azután vándorolt tovább Tordára, Enyedre, Szász-Sebesre, Szebenbe s itt a polgármester vendége volt, nála „ebélt” Február 4-én érkezett a fogarasi várba s a következő napon ment a fejedelem udvarlására. Több hetet töltött itt a fejedelem közelében, talán azért is hogy tájékozódjék az erdélyi viszonyok felől. Ez idő alatt halt meg a fejedelem prédikátora Rettegi János is, akinek nemcsak jelen volt a temetésén, de a holttestet elkísérte Gyulafehérvárra is, ahol a fejedelem jelenlétében történt meg a gyászünnepély. Március lett, mire elhagyta „Erdélység”-et a Kolozsváron, Gyalun „a Kamuti Farkas szép várán”, Bánfi-Hunyadon keresztül eljutott Váradra s onnan tovább Komáromba, onnan pedig vissza családotul Németországra. Miért nem maradt itt, mikor többféle jó állással megkínálták, azt mondhatnók reá, családi okok miatt. Felesége a magyarországi helyzethez nem tudott alkalmazkodni s tulságosan megijedt a kóborló

törököktől és „tatároktól“. A sors szeszélye, hogy amit nálunk el akart kerülni Németországban érte utól, mikor Tilly spanyol katonái guzsba kötve csigán felhúzták, úgy kinozták és „perzselték“, így akarva kivenni belőle, hogy hová rejtette el a pénzét.

Talán ez győzte meg arról, hogy Németországban sincs bátorságosabb helyen, mint lett volna nálunk, ha itthon marad s elhatározta magát a végleges hazaköltözésre. Haza is jó „cselédestől“ azaz családjával együtt s állandóan itt is marad. Előbb Kassát jelölte ki a fejedelem számára tartózkodási helyül, mikor a Gyulafehérvárra költözéstől huzódzott, majd Kolozsvárra tette át szállását. (1629). Itt nem volt állandó állása: vallásos műveket fordíttatott s adott ki s azután útra kelt és sorra járta vele a hitsorsos főurakat, papokat s tanítókat s azok híréért és vallásos buzgóságból segítették, támogatták. De szűkösen élt nagy családjával. 1630-ban Opitz Márton a híres költő azt írja egy Erdélybe utazó magyarnak, hogy Kolozsváron fogja őt találni szűkölködően, elhagyottan. Ez évben házasította ki a Darholcz Ferenc anyagi támogatásával férjhez menő leányát is. Valószínű, hogy ez a leánya Erdélyben ment férjhez is. Még három évig küzdött ezután, bizonytalan jövőnek nézve elébe, Pápai Pariz szerint magának és családjának a kenyeret is tudva megkeresni, már olykor betegség

(podegra) is látogatta. 1633-ban újra útrakél Magyarországra alamizsnát gyűjteni, ekkor megfordult Ecseden, Debrecenben Medgyesi Pálnál s lankadatlan buzgóságát mutatja, hogy még ekkor is új munkába a Bayly „Praxis pietatis”-ának fordításába kezdett bele. Mikor Erdélybe visszatért s halálát közelegni érezte, Keresszegi István püspöknek levelet írt, hogy Medgyesit „kényszerítse” a fordítás elvégzésére s elküldte neki azt a részt, aminek fordításaival elkészült. Mikor Medgyesi a haldokló testamentumának eleget tett, maga beszélte el ezt az Előszóban annak emlékéül, hogy e nagy ember halála előtt sem magára, hanem a közhaszonra gondolt.

A bujdosó székely, akit a sors egész életében ide-oda dobált, halálában elnyerte tőle, hogy Erdélyben térhetett végső nyugovóra. Régi életrajzírói azt is tudják, hogy Kolozsvárt temették el és sírján csak egy „kisdud kötőábla volt”, melyet bárki elvihetett volna s ezen állott a Bisterfeld Henrik latin verses életrajza. Egy másik híres tudós Alsted latin epigrammával tisztelte meg emlékét, melynek magyar fordítása így hangzik: „Magyar volt bölcsőm, de a tollam s hitvesi ágyam Németnek köszönöm; sírhelyt Erdély ad”

V.

Misztótfalusi Kis Miklós.

I.

Mielőtt a költő ihletett igéje: „Gondolj merészet és nagyot és tedd rá éltedet!” szárnyra kelt volna, — már voltak oly nagy férfaiink, akiknek ez volt állandó életelve vagy más szóval az, hogy ami az emberi elmének lehetetlennek látszik, az erős, elszánt akaretnak az is lehetséges; hogy nincs gát, amin át ne törnének, akadály, amit ha el nem háríthatnak, át ne ugornának ha kitüzött eléréséről van szó.

Mint a derék székely góbé Czirjék, a csernátoni ezermester, aki minden bajnak egyszerre megtalálja az orvosságát is, olyanok ők is, de amit Jókai dus képzelete könnyűszerrel találtat meg hősével, nekik roppant küzdelembe, töprengésbe, csalódásba és keserőségbe kerül az, míg végre elérik.

Ilyen volt a híres magyar amsterdami betűmetsző és könyvnyomtató a későbbi kolozsvári „vasműves” *Misztótfalusi Kis Miklós* is.

Egy nagyenyedi diákban — sok nagyunk tanult ott, ne feledjük, hogy Kőrösi Csoma is is onnan indult el — akinek minden kilátása megvolt arra, hogy kap majd egy nyugodalmas parochiát, ahol népes család körében békésen imádkozta le napjait, mert legjobb deák, senior,

sőt jó szónok is volt, jól énekelt és dalolt, barátja és iskolatársa Pápai Páriz Ferenc felkölti a nagyratörés vágyát. Azt mondja neki, hogy jobban tenné, ha a belső hivatal (értsd : papság) helyett könyvnyomtató lenne. „Mert praedikátorink — úgymond — Istennek hálá — elegenden vannak Erdélyben, de ilyen ember kellene igen, aki nincsen“

Kis, akinek szívében a becsvágy eddig szunnyadt e megjegyzés nem kicsiny szeget ütött fejébe. Elmondja ezt jóakaróinak, pártfogóinak, Kuli István, fogarasi református papnak, Dési Mártonnak s azok is buzdítják, bátorítják. Mikor a hires* Tofeus püspök is ezt javálja : nem gondolkodik tovább, hanem 1680 őszén a francia követségbe küldött Absolonhoz csatlakozva elindul Hollandiába. Nem holmi kis német városkát, hanem egyenesen a könyvnyomtatás Athénjébe Amszterdámba ott is a leghíresebb nyomdát a Blaeu-céget kereste föl, ahol a világszerte ismert legszebb térképeket nyomták.

A „Bloemgracht“-on a harmadik hidnál feküdt a hatalmas épület, melynek mindkét oldalon ablakokkal ellátott nagy terme volt a könyvnyomda s külön volt a térképnyomda, betűöntő műhely, correctori szoba, szárító hely stb. A szomszédos palotában lakott a család.

Ide nyitott be az egyszerű, nagyenyedi deák, bizonyára az enyedi deákok nemzeti viseletében s elmondta a nyomda fejének,

mijáratban van. „Miképen lehessek én, — úgymond — idős legény lévén, jó könyvnyomtató? (Harminc éves volt.).

Blaeu szívesen fogadta, de kissé meghökkent e kérdésre s maga is kérdéssel válaszolt rá: „Hát nincsenek-e Magyarországon ahhoz értő emberek?” „Vannak — felelte Kis — de azon mulik, kivált a jó munka, hogy nincsen alkalmas betűnk“

Blaeunak megtetszett a nyílteszű és nyilt-szivű becsületes deák, s azt ajánlotta, hogy akkor minden mást félretevéen, a betűkészítés mesterségét kell megtanulni.

De Kis többet akart. Úgy tanítsa meg őt, hogy *tökéletes könyvnyomtató* legyen Blaeu ámulva tekintett rá s megmagyarázta, hogy Hollandiában egyik ember acélbetűket metsz s abban gyakorolja magát, a másik matrixot, azaz rézbetűt vagy betűágyat csinál vele, amibe egy harmadik mesterember a betűt önti s azután jó a könyvnyomtató. Sőt azt is felemlítette, hogy az ő apja szép német betűket tudott metszeni, de latin betűket nem, hogy ő maga szinte csak a romana és rutunda betűfajokat metszi szépen, cursiv betűi már kevésbbé sikerülnek.

Kis ezután is ragaszkodott ahhoz, hogy ő *tökéletes könyvnyomtató* akar lenni, azaz a könyvnyomtatás minden csinját-binját ki akarja tanulni. Blaeu azt válaszolta rá, hogy ő a követeendő eljárást híven közli vele, de ne feledje,

hogy gyakorlat teszi az embert tökéletessé.

De praktikus hollandust jellemző módon azt is hozzá tette még: „Azonban a pénz a feje a dolognak. Mert ha pénz elég vagyon s esze az embernek, könnyű jó typographussá lenni az értelmes és tudós embernek.

Talán arra is gondolt, hogy volt már nála egy Gávai nevű lelkes magyar, aki hasonló szándékkal állított be hozzá s másfélévi tanulás után sem ment semmire. De Kisünket más bölcsőben ringatták.

Azután megalkudtak. A tudományt Blaeu sem adta ingyen. Félévre 200 tallért kért a tanításért s lakásról, élelemről s szerszámokról Kisnek magának kellett gondoskodni.

Kis éjet-napot egygyé téve tanult, gyakorolta magát, igyekezett minden fogást, minden titkot ellesni.

A következő év elején már avval örvendeztetni meg barátját, Pápai Párist, hogy az öntésben már annyira haladt, hogy akármely betűfaj öntésével „boldogíthatná már a hazát“, mert eddig közel százezer betűt, deákot, 'sidót öntött s nagyobb részént minden módon ő készítette el, más senki hozzájok sem nyult. Ez mutatja, milyen serényen dolgozott! De még ezután akart a betűmetszéshez fogni.

Kis úgy számított, hogyha a könyvnyomtatás minden ágában kellő jártasságra tesz szert, a püspök megbízása szerint, az egyház pénzé-

ből kinyomatja a bibliát. Csak azzal nem volt eleinte tisztában, hogy Hollandiában nyomassa-e ki, vagy pedig hazajöjjön s a nagy munkát itthon végezze el. Előbb, úgy látszik, ez az utóbbi terv kivitele látszott könnyebbnek s itthon is ez tetszett jobbnak s Tofeus megtette az intézkedést, hogy erre a célra 2500 arany, azaz tízezer forint készen legyen.

A végleges döntést Kis nem tartotta még időszerűnek, mindig a tökéletes könyvnyomtató lebegett előtte, s most már szorgalmasan tanulta a betűmetszést, matrix-készítést és nyomtatást. Három év mult így el a szakadatlan tanulásban.

Ezalatt riasztó hírek érkeztek hazulról. Hogy a török Bécs ostrománál nemcsak kudarcot vallott, hanem Apafi maga is elesett; hogy a török nagyvezérnek negyven nap alatt tízezer aranyat kellett fizetni, hogy a biblia kinyomtatására előírányzott összeget megsokalták, a huszonötszáz aranynak még csak nevétől is megirtóztak s az ifjú Apafi nevelője, Pataki István magának Kisnek is megírta, hogy a „biblia nyomtatása felől való tanács elbomlott” s az egészen az ő nyakába fog szakadni.

II.

Ennyi fáradság, testi és lelki erőfeszítés után Kis lelkében merész elhatározás fogant meg. Ha kislelkű, kétségbeesik, de így az akadály csak elszántabbá tette.

Elhatározta, hogy munkát vállal, pénzért dolgozik másoknak s megtakarított pénzét a bibliába fekteti. Hogy céljait elérje, nélkülözésre is hajlandó volt. Maga beszéli, hogy azt is sajnálta és kárnak tartotta, ami kenyérre kellett költenie. Sokszor úgy kiadta minden pénzét, hogy kenyérvételre egy polturája sem maradt, a legolcsóbb eledellel élt, néha egész hónapon át nem ivott bort s olyan takarékos volt, amilyent csak képzelni lehet, hogy véghez vigye, amit elkezdett. A vértanuk elszántságára emlékeztetnek e szavai: „Hozzá fogok én. egy szegénylegény lévén és megmutatom, hogy egy szegény legénynek szives devotioja (odaadása) többet téssen, mint egy országnak immel-ámmal való igyekezeti és és hogy az Isten gyakran alávaló és semminek alított (a. m. vélt) eszközök által tapasztalhatóképen való segítségével viszi véghez az ő dicsőségét.” Ez az Elszántsága lassanként mind közelebb vitte céljához. Előbb betűi készültek el, majd papírt vásárolt s azután egy könyvnyomtatótól sajtót vett bérbe.

Most már megkezdhetette volna a Károli-féle bibliafordítás nyomtatást a Janson-féle (1645) kiadás szövege szerint, de átvizsgálva rendkívül sok hibát talált benne. Ne feledjük, hogy Kisünk képzett theologus volt, aki sokat tartott, nem is alaptalanul a maga héber exegetikai ismereteire. Az eredeti héber és görög szöveggel vetve össze a fordítást, köteles-

ségének ismerte, hogy kijavítsa azokat. Nem bízott vakon a maga tudományában s az utrechti egyetemen tanuló magyar deákokat, köztük Csécsi Jánost, a későbbi sárospataki jeles tanárt és nyelvészt s Kaposi Sámuel, később gyulafehérvári tanárt s a javításnál követendő szempontokat írásba foglalva végigjavította velök együtt a Bibliát. És a javítók költségeit is ő viselte.

Midőn e kétségtelenül merész vállalkozásnak híre hazaszállingózott, felzúdultak ellene. Teleki állítólag olyan kifakadást tett, mint egykor Rákóczi Apáczai Cseri ellen: „Méltó volna annak a tengerbe vettetni.” Az egyházi segélyezés tervét nemcsak végleg elejtették, hanem a Berlinbe követül küldött Kolozsvári István tanárt megbízták azzal, hogy haladéktalanul menjen Hollandiába s keressen a bibliának új kiadót, most egyszerre a 2500 aranyat is útnak tudták indítani.

Ekkorra Kis elkészült az átjavítással s 1864-ben hozzákezdett a maga költségén való kinyomtatáshoz. Egyszersmind egy Telekihez és Tofeushoz intézett hatalmas védőíratban, példákkal világosítva ismerleti javításait. De ennek hatásáról csak később értesült. Hogy a nyomtatás költségeit fedezze, melyek nagy összegre rugtak, noha maga véste, öntötte a betűket s jórészt a szedést és nyomtatást is maga akarta végezni, — saját munkája mellett idegenek szá-

mára is folyton dolgozott. Ekkor már „tökéletes” metsző és nyomtató volt s kitartásával jó hírnévre tett szert. Folyton érkeztek hozzá az újabb és újabb megrendelések.

Igy Arméniából az örmények hozzáfordulnak, hogy betűket készítsen számukra. A debreceniek e közben elhatározták, hogy kiadják a Komáromi Csipkés-féle bibliafordítást, s az erdélyi példa szerint ők is egy ifjat Töltési Istvánt küldtek Amsterdamba Blaeunhoz, de ez most már nem vállalta: Kis ingyen akarta megtanítani, de az három hónapi próba után kijelentette: „Vagy stempel, vagy nem stempel, de én bizony miatta el nem veszítem a szememet: egy stempelt nézek, melyet csinálók és kettőt lát a szemem” s abba hagyta a tanulást.

Kis szakadatlanul dolgozott tovább. Munkája jól jövedelmezett. Eleinte egy tallért kapott három betűre, azután csak kettőt adott, utoljára egyért is megadták a tallért. Betűmintákat küldözgetett szét mindenfelé s betűinek tetszetőssége mindig újabb és újabb megrendelőket csalt hozzá. Híre messze elhatott s egymásután kapta a megrendeléseket Lengyelországból, Svéd- és Németországból. Sőt még Angliából is eljöttek hozzá betűért. Ez utóbbi megrendelés nem folyt le egész simán, személyesen el kellett utaznia Angliába, hogy az ügyet lebonyolítsa, talán hogy a munkájáért járó összeget per útján behajthassa.

Az így szerzett pénzt Kis mind Bibliájába fektette bele, melynek nyomtatását közben megkezdte. Már jól előrehaladott a munkában, midőn Kolosvári Amsterdamban megjelent s követelte annak félbeszakítását. De Kis nemcsak vasmunkás, hanem vasfejű is volt. Nem engedett. Ekkor segédeit az egyetemi tanulókat próbálta meg elvonni tőle. Ezek egész jövőjüket kockáztatva látták, ha ellen szegülnek s késznek nyilatkoztak az engedelmességre s a két főcorrector Kisnek is ajánlotta, hogy engedjen a kényszerűségnek. De ő Pál apostol szavaival hallgattatta el őket: „Mit miveltek sirván és az én szívemet kesergetvén, mert én nemcsak megkötöztetni, hanem meghalni is kész vagyok az Ur Jezusnak nevéért.”

Mikor a rábeszészélés nem használt, az amsterdami consistorium elé idéztette Kist, hogy tiltsák el a munkától. De a mivelt, felvilágosodottegyháztanács inkább csodálni mint gáncsolni valót talált Kis emberfeletti vállalkozásában s ámulva hallgatta Kis önérzetes válaszát:

— „Ha az egész világ ellenem szegül, szembe szállok az egész világgal s nem hagyom félbe, míg csak tagjaimat mozgathatom, mint-hogy tudom, hogy Istenemnek kezdettem, azaz Istenemnek indításából és abban ő felsége segít olyan láthatóképen engemet: Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk!” Akárcsak Luther híres szavait hallanók.

Kolosvári csalódottan s megszégyenülve hagyta ott a gyűlést s a várost. Később megérkezett Erdélyből a védőírásra küldött kedvező válasz s mint önelégülten írja, diadallal véghez vivé munkáját: befejezte a nyomtatást. A szép kiállítású, izléses, tiszta nyomású Bibliából 3500, külön az Új-Testamentumból 4200, a Zsoltár különkiadásból ugyanannyit nyomott.

Mikor mindezzel elkészült, Kis sietett Telekinek kedveskedni az első példánnyal s a felvilágosodott Teleki belátta, hogy kár lett volna elkeseríteni a munkásokban szűkölködő haza ilyen buzgó, értékes fiát.

III.

Kis még ezután azt is elhatározta, hogy nyomtatványait bekötteti bőrbe, dus aranyozással, csak keveset hagyva kötetlenül. Szinte nagy és költséges vállalkozás volt, néha husz ember is dolgozott számára, négy könyvkötő legényeivel és inasaival együtt s hetenkint százforintot is kiadott csak a kötésre.

Hogy ezt a pénzt előteremtse, sőt egy kis tőkét gyűjtsön, sorra elfogadta a hozzá mind nagyobb számmal érkező megrendeléseket. Neve Amsterdamon kívül is messze jóhangzású volt.

Jó hírét növelte az a vállalkozási kedve, hogy olyan munkát is elvállalt, amire más nem mert, vagy nem akart vállalkozni. Az ilyet rendszeren hozzá küldték.

Artsil georgiai (imerethi) fejedelem, egy-szersmind költő, hazájában nyomdát akart fel-állítani s közvetítőül Witsen amsterdami polgár-mestert kérte fel. Kérőleveléhez mellékelte a georgiai ábécét s valami szöveget mutatványul. A polgármester Kist tartotta erre a feladatra legalkalmasabbnak, talán a Blaeu ajánlatára s az nemcsak elvállalta, hanem mivel sehogy sem tetszeltek neki a kézirat betűi, azért azokat alapul véve s a lényegét megtartva, „más mó-dosabb betűket csinált.” Midőn Artsil a betűket megkapta, örömmel hagyta jóvá a módosítást. Köszönő levele Witsen művében hasonmásban meg is jelent.

Másik érdekes megrendelés volt a Medici III. Cosimo toscanai nagyhercegé, kinek firenzei nyomdája számára volt szüksége új betűkre. A nagyherceg fényesen megfizette Kis munkáját s azonkívül fényes ígéretekkel csábította, mint ő mondja, „egy hónapnál tovább jártatott utána,” hogy legalább egy félévre ránduljon le Firen-zébe, maga rendezze be a betűöntő műhelyt, s személyesen mutogassa meg, hogyan kell használni a tőle vásárolt szerszámokat. De Kis-nek más céljai voltak.

Hirneve a Vatikánig elhatott s XI. Ince pápa szintén öntetett nála betűket. Általában betűi tisztaságát és szépségét mindenütt cso-dálták s Bécsbe küldöt betűmintáiról a betűké-szítők, tudósok köztük jezsuiták is kijelentették,

hogy annál szebbet soha nem láttak. Az erkölcsi sikernek megfelelő volt az anyagi haszon is. Az utolsó két esztendőben többet keresett tizenöt-ezer forintnál, melyből maga a toscanai nagyherceg 11,000-et fizetett, — úgyhogy, mint maga mondja, néha targoncával tölték a pénzt szállására. Ezen buzdult fel annyira Bethlen Miklós, hogy azt írta neki: „Csak lopd el Hollandiának mesterségeit és csináljunk Erdélyből kis Hollandiát, míg mind nékem, mind néked egy-egy tonna aranyunk lesz.” Csakhogy ehhez az lett volna az első feltétel, hogy a magyarok legyenek hollandusokká!

A hollandusok maguk is megszerették és nagyra becsülték a munkának e buzgó bajnokát s szerették volna magukhoz láncolni. Megkínálták egy gazdag leánnyal is, kinek 60,000 forint hozománya volt. De Kisnek hazájával voltak még nagy tervei.

Midőn Teleki Zsoltárkiadását meglátta, annyira felbuzdult, hogy a fogarasi országgyűlésen az urak közé sietve s a kis zsoltárt mutogatva így szólt: Urak! Haza kellene ám azt az embert hozatni; de arra pénz kell. No, ki mit ad? S kétszáz aranyat gyűjtve felküldte Kisnek utiköltségül. Kis ekkor már nem szorult otthoni segítségre, megduplázta s átadta a kormánynak, hogy pénzből kifogyott magyar deákok utiköltségét fedezze belőle. De az ottlevő deákok annyira meggyőzően bizonyígtatták, hogy pén-

zükből ők is kifogytak, hogy csekély a kamatja stb. hogy visszavette azt s több mint felét kiosztotta közöttük.

De azért jól esett neki Teleki megemlékezése, mert annak jele volt, hogy otthon is várják. Kilenc évi távollét után tehát ládákba csomagolva gazdag nyomda- és öntőműhely felszerelését, de főleg mindennél drágábbnak tartott Bibliáit és Zsoltárait Lipcsén és Lengyelországon keresztül útra kelt hazája felé.

Lengyelországban egy vakbuzgó katolikus főnemes váratlanul feltartóztatta. Áruit átkutatva, leltárában meglátta az „Aranyos (azaz arany metszésű) Biblia” bejegyzést s Arianusnak azaz Unitariusnak, tehát szerinte eretnek bibliának gondolva lefoglalta azokat. Szegény Kis kétségbeesetten szaladt Varsóba, panaszt tenni a királynak, írt közbenjárásáért Telekinek, Apafinak, mind nem használt semmit. A főúr, úgylátszik, zsarolni akart. De a véletlen segített rajta. Rablók ütöttek kastélyára s megijedvén, hogy Kis küldte azokat rá, kiadta Bibliáit.

IV.

Kist, Magyarországra megérkezve, egymásután érte a kiábrándulás. Kevés készpénze volt, mindent bibliába, vagy betűbe fektetett s a kassai és a debreceni piacon alig tudott néhány Bibliát vagy Zsoltárt eladni, noha olcsón vesztegette: az Új Testamentumot két forintért, a

Zsoltárt 75 pénzért. De igyse kellett. „Mert ez a nemzet — úgymond — semminek limitált árához nem szokván, nem állhatja, hogy mégis el ne kunyoráljon benne, úgy hogy, ha a Bibliát két pénzen tartanám, mégis a magyar egy pénzen kérné.”

Erdélybe érkezve Teleki mindjárt segített ratja, megvett tőle száz Bibliát öt forintjával. Megkérdezte tőle, hogy hol akar letelepedni s helybehagyta, midőn Kolozsvárt tartotta legalkalmasabb helynek. Abban is könnyen meg egyeztek, hogy ő lesz ezután a hivatalos könyvnyomtató s kezelése alá adták a kolozsvári ref. egyház nyomdáját s a hozzácsatolt gyulafehérvári nyomdát is. A kívánt adó- és tehermentességet is megadták neki. Kapott nyomdahelyiséget is. Csakhamar megnősült. Bálványos-Vár- aljáról hozott feleséget Székely András jómódú nemes ember leányát, Máriát.

Igy berendezkedve jó kedvvel látott a munkához. Nem tudják megállapítani, hogy melyik volt első nyomtatványa, de 1694-ben már vigan működött a nyomda: ez évből már nyolc nyomtatványát ismerjük, a következő évből 13-at, 1698-ból tizenötöt s mintegy száz művet adott ki összesen. E kiadványok között tekintélyes nagy művek is vannak pl. Werbőczy „Tripartitum”-a az „Approbatae” és „Compilatae Constitutiones, Haller „Hármas Istoriá”-ja stb. Noha itthoni működése alig kilenc évre terjedt.

Kis amsterdami könyvnyomtató elveihez itt is szilárdan ragaszkodott. Feltette magában, hogy minden nyomdájából kikerül műben a maga helyesírási elveit alkalmazza s ebből nem engedett. Magának két annyi munkát csinált ezzel, de a helyesírási elvek tisztázása, s a helyesírás egyesítésére való hatása által mara-dandó érdemeket szerzett. Sajnos számos ellen-séget is. Felületes, gőgös tanárok, papok, és írók hiúságát nagyon sértette az, hogy felül-bírálják írásaikat. Talán néha nem is elég tapinta-tosan tette, mint pl. Kaposival, aki mikor kéz-iratát átadja neki nyomtatás végett, előbb meg-nézi, hogy jó versek-e, jó-e az anagramma, helyes-e a cím s a tartalom s csak azután tér át magára a szedésre, a betűfajok megbeszélé-sére, Pápai Páriz mindig megköszönte, ha valami hibára figyelmeztette, de a kisebb tudósok kevésbbé szerények voltak.

Kis különben sokoldaluan képzett tudós könyvnyomtató volt, Frobenius, Stephanos (Éti-enne), Plantin lebegnek példakép szemei előtt, akikre hivatkozik is. Ezt mutatja egész élet-működése. Werbőczinek latin és magyar szöve-gét kiadás előtt gondosan átvizsgálja, mikor a Heidelbergi Catechismust ki akarja nyomtatni hasonlóképen jár el; Molnár Gergely latin nyelv-tanát szinte átdolgozta. A „Tárház kulcsa” c. áhítatossági műhöz imádságokat írt. Az Asszo-nyokról írt versben is sokat változtatott az eredetin.

Eredeti műveket is adott, habár kisebb jelentőségűeket, vagy alkalmiakat, előbb *verses erkölcsi szabályokat* kalendáriumába, majd egy *Halotti oratóját*, szerényen, neve elhallgatásával P. Páriz műve mellett, azután egy „*Siralmas Panasz*” c. históriás éneket a Kolozsvári 1697. évi tűzvészről. Majd avval a tervvel foglalkozik, hogy avval terjeszti a műveltséget népe között, hogy olcsóvá teszi a könyvet, mint Salamon az ezüstöt Jeruzsálemben s kinyomatja Szőnyi Nagy István „*Magyar Oskolá*”-ját, ezt a korát meghaladó jeles hangoztató módszerű ábécét. Majd paedagogiai eszméket fejteget, hogy az iskolákat reformálni kellene: nem kell minden magyarnak okvetlenül latinul tudni: tehát latin iskolába járni; de mindenkinek kellene írni-olvasni tudni, állítsanak tehát fel külön népiskolákat, mit kihozzák a latin nyelvvel az iskolákban azokat, akik úgy sem veszik semmi hasznát.

Mellékesen a nyomtatás és tudományos foglalkozás mellett a betűmetszés művészetét sem hanyagolta el: sőt héber és görög betűkészletet is rendezett be, az előbbi oly arányban, hogy héber művet is kiadhatott, az utóbbit inkább csak az idézetek kedvéért.

Megrendeléseket is fogadott el, pl. a debreceniek és a nagyszebeniek küldöttei (Zabanius) tárgyaltak vele s a betűtípus elárulja, hogy a szomszéd országba is szállított betűket.

Említettük fentebb, hogy a kolozsvári papok

és tanárok között volt néhány haragosa is, akik minden alkalmat megragadtak bosszantására. Mikor a Bethlen Elek temetésére mentek Keresdre, egyik a Janton-féle bibliát dicsérte az övé rovására. Ez volt a legérzékenyebb oldala. Annyira zokon vette, hogy egy hosszú értekezést ír „*Apologia Bibliorum*” címen fordítása védelmére, melyben latin nyelven az exegetika teljes apparátusának felhasználásával megvédi javításait, az utolsó részben egész nyelvészeti értekezést ír helyesírási ujitásai magyarázatára.

Az egyház nyomdája miatt is voltak surlódásai papokkal, tanárokkal, sőt neje öröksége, valami malom miatt, perben állott Bánffy kormányzóval, tulérzékeny lelke úgy érezte, hogy nem becsülik, nem méltányolják érdeme szerint s keserűségét egy részben védírat, részben önéletrajz jellegű műben a „*maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mentségé*”-ben öntölte ki. Ebben szenvedélyesen, de keserűséggel eltelve védi a maga igazát és könnyen felismerhető módon támadja ellenségeit, sőt még a kormányzóra is tett benne célzást, ami ebben a korban veszedelmes dolog volt. Bánffy követelte az „ekklézsia-követést” vagy nyilvános bűnbánatot, a nagyenyedi zsinaton, honnan fáradságos, de dicső sikerekkel telt útjára elindult, vissza kellett vonni a „Mentség”-ét s összes példányait meg kellett semmisíteni s azonkívül a *Retractatíot* vagy visszavonást írásban is ki kellett nyom-

talnia. Ez volt utolsó műve. Ilyen megalázást érzékeny, öntudatos, büszke lelke nem bírt elviselni, a nagy felindulástól szélhűdés érte s három évi elő-halottság után 1702-ben tért örök pihenésre. Sirköve a kolozsvári temetőben ma is látható. Az siratta el s emlékét hozzá méltó módon az örökitette meg, aki életcélját is elé tűzte, t. i. hű barátja Pápai Páriz Ferenc.

A magyar könyvnyomtató munkás büszkén tekinthet rá, mint pályatársára, aki tiszteletet szerzett a magyar munka szívós kitartóságának, ernyedetlen szorgalmának külföldön is s megmutatta, hogy „peragit tranquilla potestas, quod violenta nequit.”

V.

Mikes Kelemen.

A múlt idők zavarai és viszontagságai közepelte a magyar hazának sok derék fia vált bujdosóvá: bujdosóvá itthon, mikor „szertenezett s nem lelé honját e hazában”, vagy bujdosóvá messze idegen országban. Némelyiknek a neve szent szimbolummá lett, mint a Rákóczié és Kossuthé.

Ilyen a Mikes alakja is: a hűség, a fejedlemhez tántorítatlan ragaszkodás szimboluma. Gyermekfővel, 17 éves korában kerül Rákóczi mellé, mellette van az itthon táborozáskor, vele

megy Franciaországba, vele eszi a bujdosók keserű kenyerét, melyet a sors számukra Rodostóban rakott le, ő zárja koporsóba kihűlt tetemét, azután holtukig szolgálja kisebbik gazdait, a Rákóczi-fiakat. Hogy Rákóczival milyen bizalmas viszonyban volt, arról maga beszél el egy jellemző esetet. Egyszer Rákóczi drágálta valami vásárlását. Mikes megsértődött s felindulásában azt mondta, hogy ha kételkedik benne a fejedelem, vásároltassa mással. A fejedelem nem szólt hozzá, Mikes a harmadik napnál tovább nem állta ki, sirva kért bocsánatot. A fejedelem megbocsátott, mert igazában nem is haragudott erre a második Bencére.

A sok szabad idő, unalom, de meg első sorban a belső ösztön rákényszerítették Mikest az irodalmi foglalkozásra. Rákóczi mellett elég alkalma volt arra, hogy megtanuljon franciául, meg is tanult becsületesen. Nyelvismeretét az olvasáson kívül fordításra használta fel. A fordítandó művek válogatásában nem annyira izlése, mint inkább az épen rendelkezésére álló művek voltak irányadók, habár meglepő, hogy kortársa Faludi jórészt hasonló irányu műveket fordított.

A fordítások közt van egyháztörténeli, vallási-erkölcsi mű az akkor divatos íróktól.

Fleury Kolozstól (Az Izraeliták szokásairól ; A keresztényeknek szokásairól). Calmeltől (A zsidók és az új Testamentumnak története), Pougettől (Catechismus formájára való közönséges oktatások), Courténtől (Az idő jól eltölté-

Ezeknél irodalomtörténeti szempontból értékesebb az a keretes elbeszélésgyűjtemény, melyet „Mulatságos napok” címen Gomezné hasonló című francia novellagyűjteményéből szemelt ki és fordított le, megmagyarosítva a keretet, azaz a Szajna mellől a Szamos mellé helyezte át a színteret: itt van egy szép város, ahonnan kirándul az à la Boccaccio mesemondó társaság a Honoria két órányira levő szép házába és kertjébe, melynek féloldalát szintén a Szamos mossa, kertjében szép szőlőfákból készült lugas állott, melynek mása talán nincsen Erdélyben, mert Honoria azokat mind Rodostóról a Marmora-tengerének a partján levő városból hozatta.

De legértékesebb műve a „Törökországi levelek.” c. műve. Régen valósággal elküldött (missilis) leveleknek tartották ezeket és sajnálkoztak, hogy a válaszlevelek nem maradtak reánk s sokan találgatták, ki lehet az a misztikus P. E. néne, akihez Mikes e leveleket intézte? Ma már megerősödött az az egyedül helyes irodalomtörténeti megállapítás, hogy fiktív levelekkel van dolgunk s francia mintára (Mme de Sévigné, Saussure levelei, a „Lettres politiques,” a „Lettres

sének módgya), Vernagetól (Keresztényi gondolatok), Letur-neuxtól (A Krisztus Jézus életének históriája), De Melicquetől (A valóságos keresztényeknek tüköre), Gobinettől (Ifjak kalauza), van ezenkívül egy Bunyan János „Zarándok útjára” emlékeztető mű és a fordítások között van Haeften-től: „A keresztnek királyi útja”-ról, korábbi időből származó mű, mely szép rézmetszetekkel latinul is megjelent.

juives.“ a „Lettres persanes“ mintájára választotta Mikes a levélformát szépirodalmi műfajul, hogy abban fejedelme történetét, élményeit, szerelmi idylljét, életbölcsejét, olvasmányait elhelyezhesse s mindezt humora aranyporával teleszórja. Ebből a nagyobbik rész olvasmány. A szorgos kutatás kimutatta, hogy a beszótt történetek, novellák, anekdoták honnan valók s hogy az olyan részletek is, melyben a törökök szokásait írja le, ahol szemtanu is lehetett volna, még azok is egy angol író (Ricaul) törökismerető műve kivonatának francia fordításán alapulnak. Azért mégis eredeti és örökbecsű műve Mikesnek, mert saját lelki világát tárja fel benne, s a török fatalizmus és keresztény megadás sajátságosan vegyített bölcseletét.

Alig van irodalmi mű, mely a székeiy jellemét oly híven tükröztetné elénk, mint e levelek. E jellemvonások: a megbizhatóság, a hűség és önzellen ragaszkodás. Egyik levelében büszkén hivatkozik erre. „Annyi esztendőktől fogvást — úgymond — hogy a fejedelmet szolgáltam, soha semmit nem kértem. Édes néném, már el nem kezdem. Egy erdélyi nemes emberhez a nem illik, aki jobban szereti szükségben lenni mint sem kérni. Az én hivatalom, hogy szolgáljam híven és hadgyam az Istenre a többit. Egy erdélyi nemes ember felől nem lehet nagyobb gyalázatot mondani, mint azt, hogy az adomért szolgál.“ Másszor is hangoztatja, hogy az erdélyi

vér nem az adomért szolgál, hanem a becsületért, — ha egy kis háládatlansággal fizetnek, azt nem tekinti.

Másik jellemvonása a kedélyesség, mely minduntalan felvillan leveleiben, kivált mikor asszonynépre fordul a beszéd sora. A humort a Kőszegi Zsuzsa iránt táplált szerelme és keserves csalódása még inkább kifejlesztette benne. Szerették egymást, Mikes tudta és érezte, hogy Zsuzsi őt szereti és mégis kosarat kapott, mert a nagyravágyó leány inkább lett az öreg Bercsenyi neje, mert többre tartotta a grófi címet a szerelemnél. De megbocsátotta neki e gyengeségét, habár azért nem mondott le az ártatlan bosszúról, az öreg emberek szerelmi kalendáriumával és több efféle évődésekkel bosszantotta, elnevelgélve együtt az ilyeneken, miközben talán mindeniknek fájt a szive, hogy a sors egybekelésüket megakadályozta.

A kedélyességet később a mélabú váltja fel. Minél inkább elhalványul a hazatérés reménye, annál nagyobb erővel keriti hatalmába a hazavágyakozás, annál élénkebb lesz hazaszeretete. Imetten, álmában Zágon lebeg szüntelen lelki szemei előtt. Inkább lenne káposztás fazék Erdélyben, mint sem kávét ivó fincsája a császárnak; szivesebben enne málét Erdélyben, mint ott buzakenyeret; hányszor emlegeti Erdélyt e „kedves tündérországot“, ez édes tündér hazát, az erdélyi vért, az erdélyi nemes

asszonyokat, Háromszéket, Zágont. Ugy szereti már Rodostót, hogy el nem felejtheti Zágont. Mikor Nikápoly körül jár, az „édes Olt vizét sem láthatja suhajtás nélkül, mert olyan édes hazából foly ki, a honnét harmincegy esztendőől fogvást van kirekesztve.” Máskor örül, hogyha Erdélyt nem láthatja is, de a köpenyegit meglátja, mert az erdélyi havasok mellett mennek el s ha Zágóban sert nem ihatik is, de iszik a Bozza vizéből. „Elitélheted, néném — úgy-mond — micsoda suhajtásokat bocsátottam, mikor édes hazám havasi mellett mentem el. Örömet bémentem volna Zágóban, de az Ur befedezte előttem az odavivő utakat...” Szinte lázba jő, ha a szép erdélyi asszonyokra gondol. „Nekem pedig, édes néném, — írja — erdélyi feleséget adjon ked, mert nem tudok olyan országot, ahol az asszonyok olly érdemesen visellyék a feleség nevet, mint a mi tündérországunkban.”

Ezért leend Mikes műve imádságoskönyve mindazoknak, kiket a durva erőszak imádott hazájuk elhagyására kényszerített; kik a szép tündérországtól távol eszik a hontalanságnak azt a keserű kenyerét, melyet a Gondviselés másutt helyezett el számukra s szivszorongva várják azt az időt, midőn egy lorettói csoda azt felkapja és ismét visszahelyezi oda, ahol bölcsőjük ringott, addig pedig naponta zokogják: Ha elfelejkezem rólad, óh Erdélyország,

felejtkezzék el magáról az én jobb kezem!
(Psal. 137, 5.)

V.

Bod Péter.

Bod munkássága legjobban mutatja mit tehet egy ember odaadó lelkesedése és buzgalma a tudomány és irodalom érdekében.

Alsócsernátonban született (1712) egy elszegényedett székely nemesi családból. Apja Márton, szolgált a Rákóczy Ferenc seregében, azután földmives lett. De mindig sajnálta, hogy nem tanulhatott, azért fiából akart tudós embert nevelni.

A hatéves gyermek alig kezdte meg a tanulást szülőföldjén, egy irlózatosszárazság és pestis (1718—9.) szétzüllesztette az iskolát, sőt apját és két testvérét is elragadta. Anyja újra férjhez ment s a mostoha apja inkább marhát őriztetett vele, mint újra iskolába járassa. De az anya tiszteletben tartotta az elhunyt apa óhaját s fia hajlamát s nagynehezen sikerült a nagyenyedi collegiumba beadni. Mint szolganul (nagyobb deák szolgája) elég sok nélkülözést és sanyarúságot látott, de akadt egyszer egy jószívű özvegy, aki megszánta, máskor olyan szülő, aki gyermeke tanításáért élelmezte, később pedig könyvtárnok és a héber nyelv

segédtanára volt. Közben három évet Felsőbányán tanítóskodott is, de emellett tovább is ugyanott tanult. Így nagy küzdéssel és nélkülözéssel elkészült azzal, amit itthon meg lehet tanulni.

1740-ben elindult külföldi útjára, a leydeni egyetemre. Itt különösen a keleti nyelveket hallgatta szorgalmasan a Schultensektől, de jogot, fizikát, gyakorlati bonctant, vegytant és csillagászatot is, a maga szaktárgyait nem is említve. Három évi szorgalmas tanulás után, amiről tanárai bizonyítványt is adtak neki, hazatért hazájába.

Még az enyedi inséges években felhívta Bodra egyik pártfogója az ekkor már másodszor is özvegyiségre jutott Bethlen Kata grófnő figyelmét s az segítette is 30 forinttal, külföldi útjára is kapott tőle segélyt s midőn hazatért, meghívta a homoródhévvizi egyházba udvari papjának. Ez a nemeslelkű nagyasszony Erdélyben a Lorántfy Zsuzsánna és Apafiné, Bornemissza Anna örökébe lépett, s nemcsak valóságossága, egyház- és iskolapártolása által tűnt ki, hanem a tudományokat és a könyveket is nagyon szerette, sőt maga is írt néhány művet, így „Bujdosásnak emlékezelkövét“, mely tíz kiadást ért, „Védelmező erős paizs“-t s egy Önéletrajzot. Szép könyvtárat gyűjtött össze, melynek katalógusát egy fenkölt, nemes könyvedvelő — Benczur Gyuláné — hű hasonmásban bocsátotta közre.

Bodnak épen ilyen pártfogóra volt szüksége, aki megértette és támogatta tudományos igyekezetét. Mindjárt első munkáját, egy bibliai lexikont (1746) ő adta ki, a másodikhoz papirost adott, sőt még — ami a könyvnyomtatók életében ritkaság — a nyomtatót és korrektort is megajándékozta. De legjobban támogatta könyvtárával. E könyvtár nélkül aligha írta volna meg egyik-másik munkáját. Ez a könyvtár buzdította arra, hogy magának is könyvtárat gyűjtson. Már külföldről is hozott magával könyveket, bár ládáit a vámnál megdézsmálták, s most Ráday Gedeonnal versenyt gyűjtik a könyveket, ő Rádaynak Erdélyben, Ráday pedig neki Magyarországon. Mint fennmaradt katalogusából látszik, (a nagy könyv- és irodalombarát és jeles művelődéstörténetíró báró Radvánszky Béla adta ki) az övé később messze túlhaladta pártfogója könyvtárát.

Ha megemlítjük, hogy Hévizről Magyarigenbe ment lekipásztornak s ott halt meg 1769-ben, a zajtalan munkás életrajzát be is fejezhetjük, de művei ismertetéséről kötetet lehetne írni, aminthogy gróf Mikó és Sámuel Aladár írtak is.

Művei közül rögtön feltűnik, hogy közhasznú munkásságában mennyire példaképen lebegett előtte a Szenci Molnáré és a Pápai Párizé. Ez magyarázza meg azt is, hogy a Molnár emlékének több művet szentelt: „Redivivus (uj

életre kelt) Albertus Molnár Sz.“ „Gellius Molnarianus“ (Gellius római íróról nevezve el), ez utóbbi Molnár „Album“-ának kivonata és 383 lapra terjed ; más műveiben is terjedelmesen ír róla.

Molnár példája ösztönözte arra is, hogy még eredetileg latinul írt műveit is magyar nyelven bocsássa ki, hacsak nem a tudósoknak szánta azokat, mint két prot. egyházjogi munkáját, melyet holta után „Házassági törvényrajz“ és „Megújított egyházi törvénykezdető“ címmel csakugyan magyarra fordítva is kiadtak. Hogy ezt tudatosan tette, bizonyítja „Az Isten vitézkedő Anyaszentegyháza... rövid historiája“ (1760) c. munkája, melyben ezeket mondja : „Nem vagyok abban a tévelygésben, a melyben látom lenni többnyire a magyar tudós embereket, hogy a deák, francia és más nyelveken kiadott dolgokat magyarul hathatósan és illendőképen nem lehetne kimondani ; lehet, sőt a mi nyelvünk igen alkalmas akármely dolgoknak kifejezésekre. De ennek megmutatását s nyelvünk romlása több okainak is előadását máskorra halasztom.“ S megrója a szentírás magyarázókat és törvénytudókat, akik azért, hogy tanításuk ékeesebb és hathatósabb legyen, minden harmadik szó közé deákot vegyítenek, miket pedig magyarul mind hathatósabban, mind értetőbbben lehetne kimondani úgy, hogy a deák nyelvhez nem értő együgyű ember is megért-

hetné; megrója a vitézi rendeket, hogy néhány esztendőől fogva franciául kezdetek beszélni magyarul, még pedig többnyire azok, kik francia kakasszót sem hallottak.

Ennek a műnek előbeszéde azért is nevezetes, mert ebben pendíti meg *egy magyar tudós társaság* eszméjét. Arról beszélve, hogy az embereknek kivált nevöket szerette volna a magyar nyelv folyása szerint előadni, azaz megmagyarosítani, ha előbb erről néhány tudós emberrel egyet érthetett volna, mert máskülönben több haszna nem lett volna, mint a b. e. Apáczai Csere János fáradságának, aki majd mindenféle tudományhoz tartozó szókat magyarul adott elő, melyben őt vagy senki, vagy igen kevesen követték — így folytatja tovább: „E végre azért igen jó volna tudós emberekből álló magyar társaságot a magyar nyelvnek ékesgetésére — mint más nemzeteknél vagyon — felállítani.”

Hogy ez az eszme többször megfordult agyában, mutatja, hogy már 1756-ban gr. Ráday Gedeonhoz írt levelében ajánlja „valami literata Societas” felállítását, melynek tagjai Magyarországon és Erdély minden részeiből lennének!” (M. Könyvszemle 1882. évf.) Mennyire előbb lenne a magyar tudomány ügye, ha Bod jámbor óhaja — már akkor teljesül. De ezután nem is kerül ez le a napirendről.

A magyar irodalom ügyének kívánt szolgálni legelőször is egy magyar irodalomtörténeti

áttekintés (Synopsis historiae literariae hungaricae) készítésével. Ebből csak az egyházi írókat ismertető első részt ismerjük. Ha az egész elkészül, ez lett volna az első rendszeres magyar irodalomtörténet, Rotarides kísérlétének méltó folytatása. Ugyanakkor vagy talán előbb megírta a „Tudományos Magyar-Erdélyország“-ot, („Literata Panno-Dacia“), három könyvben három század (XVI—XVIII) tudósainak életrajzát és irodalmi működését. Ez már nagyszabású latin mű. Ebből szakította ki s adta ki „*Magyar Athenás*“-át (1760.).

Az „*Athenas*“ irodalomtörténeti lexikon több mint 500 író élete és művei betűrendes ismertetésével. Bibliográfiai alapot és anyagot főként a Bethlen Kata könyvtárában lelt hozzá. Czvittingernek is volt egy hasonló műve, — s azután adatokat kapott Wespriemi Istvántól, a magyar orvosok élete írójától, Sinay Miklós debreceni tanártól, gr. Ráday Gedeontól s másoktól s ezekből alkotta meg az első magyar írói életrajzi lexikont, Szinyei nagy művének előfutárát. A református pap ugyan e művében sem tagadta meg magát s szinte dühre gerjed, midőn arról szól, hogy Apafiról azt híresztelték, hogy katholizált, — e miatt le is foglalták — de másfelől elhisszük neki, amit mond, hogy „vallására nézve is ezen tudósok társaságokból ki nem maradott senki, hanem, ha elmaradott, csak ez az oka, hogy előmbe nem akadott s

nem tudhattam.” Hogy kevés kritika nyilvánul benne, hogy tévedések s nagy hézagok vannak benne, hogy mende-mondák is kerültek bele, mindezt a munka uttörő volta menti, de minden lapjáról a magyar tudományért és irodalomért buzgó hazafias lelkesedés sugárzik felénk.

E művet kiegészíti a „*Szent Biblia Historiája*” (1748), a magyar bibliafordítások történetével; továbbá Pápai Páriz „Életnek könyve” „M. Tóthfalusi Kis Miklós” c. verses életrajzának kiadása „Erdélyi Féniks” címmel (1767), melynek jegyzeteiben megírta a magyar könyvnyomtatás történetét. Páriznak még két művét adta ki u. m. egy lakodalmi verses beszélgetését (Isák és Rebeka házassága) és *Latin—magyar és Magyar—latin Dictionariumát* (1757) a latin részt 6000, a másodikát 3000 példányban. Nyolc évig dolgozott e kiadáson s az első rész szövegét fel nem vett szavakkal, szólásmódokkal, példabeszédekkel bővítette; függelékül a magyarországi latinság Szótárkáját, névmagyarosító szótárt és még több hasznos táblázatot s jegyzéket csatolt hozzá; a második részt Felmer Márton német értelmezésével, továbbá Páriz jegyzeteiből és saját gyűjtéséből beiktatott szavakkal bővítette. Ily irányú munkásságát mintegy kiegészítette volna az a Rádayhoz írt levelében felvetett eszme, hogy egybe lehetne szedni az eddig kiadott magyar grammatikákat s egyet jól csinálni, csak azt ne csinálná tót vagy más

nemzetből való, hanem aki gyermekségében is magyarok között nevelkedett“; irodalomtörténeti munkásságának pedig méltó befejezése az u. o. említett terv, hogy „ki kellene nyomtatni valami válogatott régi magyar históriákat és verseket, a melyekben nincsenek deák és francia, vagy egyéb nyelvből való szók, csak tisztán magyarok.“

Nem kevésbbé jelentékenyek Bod érdemei a magyar történetírás terén. Sajnos ezek a művek jórészt kéziratban maradtak, sőt egy részük kiadatlan ma is. Ilyen „*Siculia hunno-Dacica*“ c. székely története, mely a székelyek eredetével, vallásával, irásával s a Székek történetével foglalkozik; e művével Benkő előmunkása volt, aki nagy művében fel is használta egyes részeit; az erdélyi történetírókról is van egy töredékes műve, egy másik pedig (Notitia) a magyar történeti műveket ismerteti.

Egyetemes egyháztörténelmi művén kívül, melyet már fent említettünk, melynek mintegy pótléka a „Szent Heortokrates“ (1757) vagy az ünnepek története, több műve magyar egyháztörténettel foglalkozik. Ezek közül még életében megjelent az erdélyi unitáriusok története latin nyelven s az erdélyi ref. püspökök élete „Smirnai Szent Polykarpus“ (1766) címmel. Sokkal értékesebb ennél nagy *Magyar Egyháztörténete*, melyhez már külföldi tanuló korában hozzáfogott és amelyen élete végéig dolgozott s amelyből, mikor látta, hogy a nagy mű megjelenésé-

nek akadályai vannak, sőt már előbb is rendszeren kibővítvé és magyarra fordítva mutatványul külön is kiadott egyes részeket Az utóbb említett két mű is eredetileg idetartozott, abból halála után adta ki külön az unitáriusok történetét egy tanár. E nagy mű (1114 ivrét lap) csak a három első könyv kézírata több annál, mint amit címe mond, t. i. a magyarok neveivel, a hunok és avar magyarok történetével kezdődik, s csak azután ismerteli a pogány magyarok vallását, keresztény vallásra térésüket s tovább a kath. egyház történetét a reformáció megjelenéséig. Az egész első könyv evvel a korszakkal foglalkozik, Otrokocsi Fóris is ilyen előlről kezdte a magyar egyház történetét kéziratban maradt művében. Biztosabb talajon érzi magát a II—IV. könyvben, melyekben koráig vezeti le a magyar protestáns egyház történetét. Művéhez felhasználta ugyan a Debreceni Ember Pálnak Lampe neve alatt megjelent hasonló tárgyú művét is, de annyi új adat, új részek stb. vannak benne, hogy valóban nyereség volt a tudományra nézve a kiadása. Sajnos, ez csak jó későn (Leiden 1888—90) történt meg s ami még sajnosabb, rengeteg sajtóhibával.

Ezt a művét magyarra is átdolgozta két kötetben, pótlékkal, kihagyásokkal, összevonásokkal, de csak a szatmári békéig (1711) készítette el, bár későbbi időre vonatkozó feljegyzés is van benne. Ez még kiadatlan.

Még ezzel nem merítettük ki Bod gazdag irodalmi munkásságának ismertetését. Csupán megemlíjtük, hogy van egy vallási anekdotás könyve (Szent Hilarius 1760) siriratgyűjteménye (Hung. Tymbaules 1764—6, két füzet), több temetési beszéde s kéziratban erdélyi oláhok története, Önéletrajza, Consistorialia (az erdélyi református zsinatok végzései 1599—1763) című és még más műve is, pedig sok elveszett művének maradt emlékezte. Kéziratai nevezetes részét a gr. Teleki Sámuel alapította könyvtár őrizte meg, tehát az a család, mely művei kiadásában oly szerető figyelemmel támogatta, holtá után is oltalmába vette szellemi kincseit. Bod, mint a legtöbb önfeláldozó tudósunk, a maga költségén adta ki legtöbb művét, de a Teleki-család, melynek tudománypártolása mindinkább előtérbe lép, hűségesen támogatta. A Magyar Athenást Teleki Ádám, több művét Teleki László és neje Ráday Esztér segítyezi; meghatottság nélkül nem olvashatjuk, hogy Telekiné „fontatásának és szöjtetésének zsenyéjéből” 12 hollandi arannyal járul hozzá házasságjogi műve költségei fedezéséhez s Polykárpusa kiadására 217 forintot hagyományozott végrendeletében. Nagy segítség, ha meggondoljuk, hogy az egész mű (1000 példányban) kinyomatása 225 forintba került. A Bethlen-család Bethlen Katán kívül is pártfogói közé tartozott (gróf Bethlen Imre két belga arannyal segíti), a Kendefyek s gróf Székelyek

közt is akadt pártfogó, azért Bod mégis *kis* vagyona nagyobb részét könyveibe és kiadványaiba fektette, s a folytonos munka felemésztve testi és szellemi erejét, azzal a megnyugtató nemes öntudattal szállt sirjába, hogy Erdély művelődéséhez sok becses téglát hordott össze s egész életén keresztül lankadatlanul fáradozott a magyar tudományosság felépítésében.

VII.

Idősb báró Wesselényi Miklós.

A Wesselényi-családban sok volt a rendkívüli ember, élesen kiváló családi jellemvonásokkal. Rendkívül erős szervezet, testalkat, erős gerinc, bikanyak, egyenes gondolkodás s férfias akaratérő állandó jellemvonásaik.

Ezek a jellemvonások már a délceg Wesselényi Ferenc nádorban felismerhetők, aki a murányi Vénust és vele Murány várát könnyű szerrel meghódította. Széles vállu, erős, deli férfi, nem csoda, ha Széchy Mária, a 35 éves szép asszony szeme, akinek már két férje volt, megakadt rajta. Nyughatatlan, tüzes vérét — szintén családi jellemvonás — az is elárulta, hogy az összeesküvés élére állott s ha halála közbe nem jő, aligha Nádasdy és Zrinyi Péter sorsára nem jut.

A nádor családjá már fiaiban kihalt, test-

vére maradékaiban élt tovább a Wesselényi-nemzetség. Nem nagyon szaporák, rendesen egy-két fiu plántálja tovább a családot. Egy historikus ezt azzal okolja meg, hogy az orosz-lánok gyéren szaporodnak.

A mi Wesselényink anyja kivételnek látszott a szabály alól, mivel tizenkét gyermeknek adott életet, ezek között 1750-ben a mi Miklósunknak. Anyja Dániel Polixena arról volt híres, hogy szerette a tudományokat: két munkája, az egyik fordítás — nyomtatásban is megjelent.

Mikor II. József Erdélyben járt, őt is látni kívánta, sőt különös kegye jeléül arra is felszólította, hogy írjon Galiciában lévő fiának s a levelét ő adja át neki.

A leányok is anyjokra ütöttek: Annának, Máriának, Zsuzsánnának szintén jelentek meg nyomtatásban fordításaik. Mária még verset is írt arról, hogy a zsidók a Messiást miért nem akarják elismerni:

„A nyomorult sidók vakoskodnak,
És igazság ellen patvarkodnak“ kezdettel.

Még egy, szinte örökletes, az ázsiai magyarra valló jellemvonást kell felemlítenem t. i. a lovak kedvelését, mely e családban fokozottabb mértékben volt meg, mint másutt. A Wesselényi-ménes, melyet 1660 körül Wesselényi Pál alapított, már a tizennyolcadik században híres volt. A lovakat folyton nemesítették s érdekes dolog,

hogy ennek a gondozása és „nagyobb fénybe hozása” is a Dániel Polixena asszony érdeme volt, aki nemcsak a tudományokhoz, hanem a méneshez is értett s mint Kazinczy írja róla: „a nemtelen lovaktól őrizkedett, a fajokat nagy gonddal megkülönböztette, a jegyzőkönyveket gonddal, érdelemmel vitte, az ifjú lovakat költségesen nevelte, taníttatta”.

Az apa korán elhalt s az alig hét éves gyermek nevelése egész az anya nyakába szakadt. A nevelőt ugyan már az apa kiválasztotta a tudós Cornides Dániel személyében, aki jeles tudós volt, értekezést írt a hold mozgásáról és a magyarok régi vallásáról, de rossz pedagógus, mint a tudósok rendszeren.

Mikor azután anyja behozta a kolozsvári református kollégiumba s a felügyelettel Deáki Pál református papot bízta meg, a helyzet akkor se sokat változott: ez se sokat tett, vagy nem mert vállalkozni az ifjú fegyelmezésére. Így történt, hogy — mint Byron mondja — „nevelte bár bölcs anyja és a sok híres tanár, mégis mi lett belőle? Annál feszengőbb, vásottabb lett tőle”.

Különben a nevelők mentségére legyen mondvá: Ki tudná megmondani, mennyit tompítottak a szerfeletti indulatokon? Ha az anya kényeztetése s a nevelők gyengesége volt az oka, hogy Wesselényi gyermekkorában nem tanulta meg, hogy indulatain uralkodjék, meg-

tanította rá az élet s az öröklött gyarlóságot feledtették többi fényes tulajdonai: izzó fajszeretele, hazafisága, a jóságos, emberszerető szív, melynek melege az érdességen át is érezhető volt.

Az ilyen vérmérsékletű ifjat szülei rendesen ma is katonának valónak tartják, vagy azért, hogy ott majd megfegyelmezik, vagy azért, hogy ott e tulajdonságok részben katonai erény számba mennek s Wesselényiné annyival inkább lehetett ebben a véleményben, mert férje is egy ideig kapitány volt a Vetéssy-ezredben.

Miklósunk is tizenkilenc éves korában katonának állott be a Bethlen-, később Barkó lovas-ezredébe; 1772-ben már kapitányi rangban vett részt ezredével Galicia elfoglalásában.

Katonái bálványozták a szigorú, de igazságos és gavallér kapitányt, aki olykor még éjszaka is riadót fuvatott s a holdvilágnál gyakorlatozott embereivel, de viszont hópénzét egy gyermekkel dusan megáldott tisztársának ajándékozta; maga tanította meg katonáit a lóidomításra s új ruhákat készíttetett nekik a maga költségén stb. József császár külön is megdicsérte egy hadgyakorlat alkalmával.

Midőn édesanyja (1775) meghalt, Wesselényi kapitány hazajött az osztzkodásra. Hosszasabban maradt otthon s hogy kerülhette volna el, hogy Kolozsvárra is be ne ránduljon? Itt ismerkedett meg Cserey Ilonával, Cserey Farkas bécsi referendárius bájos leányával s

mély és heves szerelemre gyuladt iránta s 1778-ban feleségül is vette.

Mindvégig boldog volt e házasság s Kazinczy szerint védangyala volt e nő, ki elég lélekkel birt elcsendesíteni oroszláni tűzét. Feleségét magával vitte a sziléziai táborba. Kezéssel ezután egy felsőbb rendelet megtiltotta ezt a tiszteknek s Wesselényi inkább megvált a katonaságtól, mintsem távol éljen feleségétől. Állítólag ezredesével is hevesen összeszólalkozott, midőn az erre a rendeletre figyelmeztette. „Katonai parancsot nem ágyban fekve szoktak kiadni” — felelte neki. Az ezredes erre annyira dühbe jött, hogy birokra keltek volna, ha a jelenlevők közbe nem lépnek.

A mende-monda más okát adja távozásának: e szerint Wesselényi egyszer huszártér-fából a kerületi főispánnal az egykori borbély-inassal akarta a haját fűrtökbe göndöríttetni.

A hazatéréssel csak a szintér, nem a szokások és erkölcsök változtak meg. A zsigóói élet zajosságával sok tekintetben a katonai életre emlékeztetett. Itt sokszor vendégeivel követte el azt a bravuros és nyaktörő kocsiztatást és lovaglást, amelybe azelőtt katonáit hajszolta bele.

Kemény Zsigmond mesterien írja le, hogyan vágatott nekivadult négyes fogatával hegyen, völgyön keresztül s hogyan állította meg a meredek, vagy a Szamos mély partja szélén egy kiáltással a tajtékzó paripákat, Sándor Móricra, a későbbi híres mesterlovasra emlékeztető módon.

Egy merész tréfán azonban — legalább ő annak szánta — rajta vesztett s csaknem öt évi kufsteini fogsággal lakolt érte. A gorbói szomszédbirtokos, gróf Haller János, beteg lovat adott el neki s nem akarta visszavenni, sőt szökött lovászát is magánál tartotta.

Wesselényi erőszakkal akarta engedelmes-ségre kényszeríteni s embereivel ostrom alá fogta Gorbót s a kapitulálókat hadifoglyokként Zsibóra vitte magával. A várur és neje ostrom előtt megszökött a várból. De Wesselényi csakhamar szabadon bocsátotta foglyait.

Haller és neje, az egykori palotahölgy, Bécsbe mentek panaszra s rikító színekkel festették le a hallatlan erőszakosságot. Vizsgálat indult meg ellene, s egy évi házi fogságra ítéltetett. Wesselényi nem akarta ennek magát alávetni s négy évig rejtezett birtokain és rokonainál.

Mikor végre sikerült őt elfogni, megkötözve vitték Vásárhelyre s onnan Kolozsvárra, ahová akkor érkezett, mikor kis leányát temették.

Hogy miért bántak Wesselényivel ilyen, ebben a korban szokatlanul kegyetlen módon, ennek magyarázata az, hogy Bécsben sok volt az ellensége s ellenfelének sok volt a jó barátja. Amiatt is haragudtak rá, hogy az udvarnak küldött Declarátiójában kijelentette, hogy református vallásához annyira ragaszkodik, hogy attól sem élet, sem halál el nem szakaszthatja s nem teljesítette az esküvője előtt vele aláíratott reversalis azon

kikötését, hogy születendő gyermekeit katolikus vallásban neveli fel.

Sok zaklatásnak volt e miatt kitéve ő is, neje is még a „türelmi korszakban” is s a szenvedések betetőzése Kufsteinban következett el. Reformátussá lett nejét is így alázták meg, midőn gyermekeitől elszakítva, az Orsolyaszűzek nagyszombeni zárdájába költöztették — hatheti vallási oktatásra.

Wesselényi kiszabadulása után sem lett csendesebb ember, de most féktelen hevét a haza szolgálatába szegődtette s 1790-től egész haláláig az országgyűlésen az ellenzék legfélelmetesebb s legvakmerőbb szónoka volt. Ugyanaz a dörgő hang és szenvedélyes hev, mellyel később fia ragadta el a hallgatóságot.

Hogy ez a szenvedély olykor féket veszelve ki-kicsapott az országgyűlési tárgyalások szokott korlátaiból, arról érdekes adatok maradtak fent. Talán a legjellemzőbb ez:

Egyszer az elnök rendreutasító kijelentésében célzást tett kufsteini fogságára. Wesselényi odament hozzá s balkezét vállára téve így szólt: „Értettem, mire célzott, kegyelmességed, értettem. Azonban jegyezze meg: engem József császár szenvedni megtanított, de félni nem.!”

A haza sorsán kívül különösen a magyar színészet ügyét viselte szívéen. Az irodalom iránt is nagy volt fogékonysága: Horatiust könyv nélkül tudta, a francia felvilágosodás íróit, kü-

lönösen Montesquieut olvasgatta, de legjobban a színügy érdekelte. Fordított is drámákat s egyet többször is előadtak.

A kolozsvári színészet nála nélkül jóval később jött volna létre. Wesselényi jövedelmének jelentékeny részét áldozta fel annak fenntartására; a ruhák, diszletek költségeit többnyire sajátjából fedezte, a színház építésére tekintélyes összeget ajándékozott s érdekükben folyton izgatott a mágnások körében s adósságuk fizetésére kolozsvári házáat is felajánlotta.

De mivel atyjuknak tekintette magát, indulatosságát, ha felbosszantották, velük szemben sem fékezte. Déryné beszéli, hogy egyszer így rivalt rá Simonfi színmesterre: „Eredj te majom, csipd fölön azt a Góliáthot (t. i. a sugót), vezesd a tükör elé, hadd lássa azt a gyönyörű pofáját.” Az utasítást végre is kellett hajtani. Akárcsak a nem is oly régi balletmester tónus a karszemélyzettel szemben.

Wesselényiúgy érezte magát színészei közt, mintha csak most is katonái közt lett volna a kaszárnnyában. De színészei mégis szerették, mert úgy szerette őket, mint egykor katonáit.

Élete végén még egy jámbor óhajtaása volt. Mikor az erdélyi insurrectiót kihirdették, ő buzgolkodott legjobban a nemesi sereg felállításán. Vezérük szeretett volna lenni. Valóban oda is illett volna. De a választás mellőzésével egyszerűen kinevezték a vezért. Ezen való bánata siettetette halálát.

A róla írt epigrammában Kazinczy Brutussal hasonlította össze; Berzsenyi szép ódája szerint úgy jelent meg a haza egén, mint az orkán, mely megrázta a gőztorlatok álipseit s villámszava megszégyeníté a gonoszok s czudarok dagályát.

VIII.

Kolozsvári élet a napoleoni háboruk korában

Mai ember könnyen hajlandó azt hinni, hogy a nagy anyaghiány, az ezzel járó drágaság, a pénz elértéktelenedése csak a mai világháboru eredménye. Ez nagy tévedés.

Tulajdonképen minden nagy háboru és a nyomában járó forrongás és bizonytalanság kísérő tünetei ezek, még pedig minél nagyobb területekre hatoltak azok ki, minél tovább tartottak, mennél nagyobb készleteket emésztettek fel s mennél nagyobb anyag- és erővesztéssel járt, minél későbbben indult meg az új termelés, üzem stb., a nyomor és drágaság is arányosan annál nagyobb lett.

Mivel ez a lezajlott világháboru emberéletvesztésével (harmincmillióra becsülik!) és anyagpazarlásaival minden eddigit hasonlíthatatlanul felülhaladott: a drágaság és anyaghiány is azért fokozódott hallatlan méretekre. Ehhez járulnak még a politikai okok, a győző-

fél pénzügyi, gazdasági, kereskedelmi sarcoló politikája.

Hogy ez csakugyan így van, arra nézve érdekes és tanulságos összehasonlítani a jelent Kolozsvárnak a napoleoni háborúk korabeli életviszonyaival.

Csak néhány egykoru és hiteles adattal akarjuk megvilágítani az akkori helyzetet. Ilyen érdekes példával szolgál a drágaság hallatlan emelkedésére a kolozsvári konviktus költségkimutatása.

A kolozsvári piarista-rendház mellett már akkor megvolt a Theresianum, vagy ahogy Mária Terézia kora előtt nevezték, a nemesek konviktusa. Ebben nemes emberek gyermekei és az alapítványi helyeken jó tanuló, szegénysorsu növendékek nyertek teljes ellátást. A növendékek száma 70—123 között váltakozott. Kétféle, t. i. első- és másodrendű asztal volt a gazdagabbak és szegényebbek számára s természetesen az árban is nagy volt a kettő közt a különbség.

A rendház Jegyzőkönyve: a „Historia domus“ a napoleoni háború alatt egyszerre csak elkezdi panaszkodni, hogy az addig szedett díjból nem tudja fedezni a költségeket, azért emelnie kell a konviktusi díjat.

Az 1810.—1.-iki iskolai évről már ilyen feljegyzést olvasunk benne: „Ebben az évben egy urfinak és szolgájának élelme, fekhelye,

fűtése és világítása 615 forintba került a nemeselek konviktusában. Senkinek se fog ez soknak tetszeni, aki tudja, hogy mindennek az ára folyvást nő. Ime néhány példa: A tiszta buza vékája március hónapban 9 forint 30 krajcár, a kétszeres vékája ugyanazon hónapban 7 forint 20; a marhahús fontja először 18 krajcár, majd 20, március hónapban kezdett 30 krajcár lenni. A vajnak vagy zsirnak kupája februárius hónapban 7 forint; ugyanannyi volt abban a hónapban a gyöngytyuk ára; a libát márciusban 9 forintért árulták, a tyuk 1 frt 30 kr.-ba, egy juh 5, majd 6, majd 7, majd 8 forintba került stb.

A „hallatlan drágaság” egyik főoka a pénz fokozatos értékcsökkenése volt, ami arányban állott, szinte lépést tartott a papírpénz lavinaszerű szaporodásával. Nemcsak minálunk volt ez így, hiszen tudvalevő, hogy francia mintára hozták be az osztrák bankókat s a francia forradalom hirhedt assignatái vagy utalványai már csaknem teljesen elvesztették értéküket, illetőleg névértékük 250-edrézsére süllyedtek alá, a kibocsátás összege pedig meghaladta a 45 milliárdot, mikor a bécsi kormány forgalomba hozta hirhedt bankó céduláit. Sőt akkorra már a helyébe lépett földbirtokutalványnak nevezett papírpénz is elértéktelenült, hiába fenyegették az el nem fogadót büntetéssel, hiába maximumálták az árukat és élelmi cikkeket.

A francia mintára készült osztrák bankó is csakhamar töméntelen millióra szaporodott fel, úgy hogy szállóigévé lett a sokaság jelzésére a sáska — vagy Sisera-had helyett, pl. még jóval később is Sárosi Gyula is így használja az „Arany trombitá”-ban: „Majd annyi a bajunk, mint a bécsi bankó!”

Az 1811.-iki Wallis-féle nyílt kormányrendelet hivatalosan a névérték egyötödében állapította meg értékét, vagyis egy forint értékét 20 krajcárra szállította le így akarta elejét venni a folytonos hanyatlásnak, mely ekkor már az érték tizenkettedrészére süllyedt.

Hogyan fogadták Kolozsváron ezt a devalvatiót, mely sok családot juttatott koldusbotra, érdekesen írja le br. Jósika Miklós. Egy reggel fetvonultatták a katonaságot a város piacára, mintha valami parádé volna. Éppen országos vásár volt s kíváncsian lesték az emberek a felvonulás okát. Ekkor hirdették ki a devalvatiót s az esetleges zendülés elfojtására rendelték ki a katonákat. De erre nem került a sor.

A kolozsváriak egy része — ha Jósikának hihetünk — igen kedélyesen fogadta a hirt, hogy akinek eddig 100.000 forintja volt, annak ezután 20.000 lesz „Einlösungschein”-ben, vagy sejnforintban.

A vásárban sok sáfrányos és gyolcsos tót volt, a rossz hír ezeket sem hozta ki sodruk-

ból. Különösen az élelmes sáfrányosok pompás vásárt csináltak s bankókkal megrakodva tértek vissza a zabföldre és a zsámiskához. Nyilván úgy okoskodtak, hogy pénz: pénz! s jobb ha neki van öt helyett egy, de amelyért amaz ötöt mindig megadják, mintha viszi portékáját s ráadásul még felesége is elveri. De a tőkepénzesek és hitelezők szép csendesen dühöngtek magukban.

A legtöbb kereskedő, ezek között Kapdebó, Gyertyánfi és Szentpéteri Lukács, úgy megijedt, hogy azt hitte, hogy a bolt rászakad s adta amije volt, ahogy kérték.

Jósika e leíráshoz még csendes humorral hozzáteszi, hogy a gondviselés bölcsen intézkedett úgy, hogy az ember nem tudja, ami holnap történik s milyen szerencse, hogy nem tudták, hogy a forgalomból kivont bankóért cserébe kapott papírpénz csakhamar ugyanolyan sorsra jut, mint elődje s az utána következő Anticipationsscheinnek sem lesz sokkal nagyobb az értéke.

Az ilyen borut hozó felhőket leszámítva, vigan éltek azonban az emberek ekkor Kolozsváron. A szórakozni vágyó közönség kétféle színi előadásban is gyönyörködhelett, ugymint magyarban és németben.

A magyar színháznak ugyan még ekkor csak falai álltak, de azért a Wesselényi-féle házban (a mai uri kaszinó) az átalakított ló-

iskolában rendszeresen folytak az előadások. Tizenhat férfi, hat nő és három gyermek tagja volt a társulatnak s kétes értékű énekes játékokon kívül, amilyen volt „Píkko herceg és Jutka Perzsi”, érzékeny drámákon és bohózatokon kívül Shakespearei darabokat is (pl. Hamlet, Lear király, Coriolan, Macbeth) játszottak. Azonkívül voltak reggelig tartó táncmulatságok álarcos menetekkel (például Phrixus és Helle tengerátusztatása) és látványosság számba menő szánkafelvonulások. Az estélyekre Bánffi György, a kormányzó adta a jó példát, Erdély minden kiváló mágását, tudósát és más nevezetes férfiát, szép asszonyait és leányait összegyűjtve egy-egy ilyen alkalommal gyönyörű palotájában.

Akkor is voltak híres kártyázások, különösen ombre-al és fáróval, csak arról nem tudunk, hogy razziák vagy áldetektivek rebentették volna szét a kártyázókat.

Az utca képe akkor sokkal színesebb, festőibb volt. A katonák rövid colettet viseltek, magas csákoval és akkora tollbokkrétával, hogy Jósika szerint husz kappannak tolla alig volt rá elég, — vagy támlásszékhez hasonló gránátos süvegekkel.

A mágások egy része magyar ruhában járt, bárányprémes mentében, sötétkék mellénnyel és nadrággal, zsinórozott, magas bagariacsizmában; másrészük bécsi divat szerint öltözködött, csaknem hónaljig érő nadrágban, frakkban,

egyenes gallérral, fejükön puderes parókával, Mártonfi József erdélyi püspök például violaszin bársony frakkban, mellényben s térden alól érő nadrágban, vörös harisnyában jelent meg a kormányzó estélyein.

A női viselet leírásához hozzá sem fogunk, olyan változatos volt. Még a deákoknak is külön viseletük volt: a református deákok, akiket socéknak csúfoltak, hosszú atillaszerű tógát, az unitáriusok vagy „berbécsek” sötétkék, fekete báránybőrprémes mentét s háromszögű kalapot, a katolikus konviktusbeliék vagy „kopók” részint sötétkék, részint világoszöld, magyaros egyenruhát viseltek.

Az utcán végig robogó, díszes fogatok, ezek között a kormányzó hatos fogata, aki a lassan haladó kocsiban felolvastatott magának titkárával; a délceg úrlovasok, mind hozzájárultak az utca mozgalmas élelvenségéhez s mint Jósika megjegyzi, legfeljebb a Fellegvár francia foglyai emlékeztettek a *napoleoni háborúra*.

A kolozsvári közönség ezeket is olyan vendégszeretően fogadta, hogy megérkezésükkor megvendégelte, etette, itatta őket, sőt még muzsikusokat is vitettek fel hozzájuk, míg Kolowrath parancsnok az ilyen szórakozást el nem tiltotta.

A pletyka is vigan folyt az előkelő körökben, akárcsak mint most. Sokáig tárgyalták pl.

a báró Bánffy József esetét, aki titokban áttért menyasszonya, Petki Antónia kedvéért, de az áttérés után csakhamar elhalt s a babonás emberek Isten büntetését látták kora halálában.

Sokáig mulattak egy kontesse szerelmi kaladján, aki már egy grófnak el volt jegyezve, mikor Szebenben beleszeretett egy századosba, aki bejáratos volt szülei házához. A százados férfiruhába öltöztetve szöktette meg s a hegyek közé egy parasztházba félrevonultak a világ zajától, míg buvóhelyüket fel nem fedezték s a kontesset katonai karhatalommal vissza nem vitték szüleihez. Később egy apáca-klastromban helyezték el.

A bűnhődés letelte után egyszer csak két nővérrel együtt megjelent a kolozsvári farsangon s egy gróf mindjárt a bálban eljegyezte.

A piarista-rend jámbor krónikása, aki ezt a történetet is, mint kolozsvári szenzációt hűségesen bejegyezte a rendház történetébe, csodálkozik azon, hogy ez így történt, mikor az új menyasszonynak idősebb nővére szépségben sem állt megette, jámborságban és erkölcsi komolyságban pedig jóval fölülmulta. Csak azt veti utána keserűen: De gustibus non est disputandum!

IX.

Kőrösi Csoma Sándor.

Háromszéki székely budhista szerzetes. Megvolt benne a székely csökönyössége, mely kitart míg célját vagy eléri, vagy belépusztul; megvolt nemes önérzet és önbízalma, mely a maga lábán akar és tud megállni, — párosulva tulzott szerénységgel, mely kevesebbet ismer el valódi érdemeinél. Megvolt az olthatatlan tudományszomj, melyet nagyenyedi tudós tanárai fejlesztettek ki és fokoztak benne s melynek a lelkes honszeretet különleges célt és irányt szabott.

Ez a cél volt: felkeresni a magyarok ősi hazáját s összegyűjteni a keleti forrásokból az őskori történetükre vonatkozó adatokat. Az őshaza felkeresése előtte és utána is sok lelkes magyarnak volt titkos vágya Julián domokosrendi szerzetestől egészen gróf Zichy Jenőig s ha ez most nem a szivárvány után futó gyermek vágya lett volna, olyan kitartó akarat és tudományos készség, amilyen a Csoma Sándoré volt, elérhette volna. Nem tőle függött, nem rajta mult, hogy nem érte el.

A szegény lófőszékely katona Csoma András gyalog hozta be fiát a háromszéki Kőrösről a nagyenyedi híres kollégiumba. Itt „szolgatánuló” létére a tanulásban mind a kilencven tanulótársát legyűrte s mindvégig első tanuló volt.

Tanulótársa, Ujfalvy Sándor, a későbbi híres vadász emlékiratai szerint emlékezőtehetsége oly bámulatos volt, mint szorgalma: amit olvasott, soha el nem feledte: gondolkodó, mély, de nem a gyors feltaláló ész.

Néha még a tanárait is zavarba hozta tudományos, értekezésszerű feleletével. Egykedvű, se víg, se komor, indulatainak s akaratának teljesen ura; rövid s megfontolt beszédű. Ifjúkora sokban emlékeztetett az „Enyim, tied, övé” Áldorjai Incéjére. Tanulótársai játékában nem vett részt az uszáson és birkózáson kívül, de ebben felülmulta valamennyit, valaminthogy a legerősebb ő volt közöttük. A koromhajú, barna, székelly deák közepes termetű, zömök, vállas, acélizomú és csontú legény volt, szabatos, szép idomú, férfias arccal, méléző, kifejező szemekkel, azaz olyan, hogy a nők ideáljának is bevált volna, ha tőlük nem idegenkedett, vagy külsejére több gondot fordított volna; de télen, nyáron egyformán posztó ruhában járt, úgy azonban, hogy azért sem rongyos, sem piszkos nem volt: inge, nyakkendője mindig tiszta.

Úgy látszik, már deákkorában hozzá szoktatta magát a nélkülözéshez: a kopasz földön, vagy deszkapadon hált, húst ritkán evett, bort vagy pálinkát sohasem ivott; cipó, gyümölcs, túró volt rendes tápláléka. De beteg sohase volt. Jellemző róla, hogy tanulótársai közül szegénysége mellett is neki volt mindig pénze, oly ta-

karékos volt, hogy tőle kértek kölcsön: azt is megtette, hogy a hazulról kapott székelj pogácsát feldarabolva, pénzen adta el. Tanulótársai nagy jövőt jósoltak neki, hogy vitéz hadvezér vagy államférfi lesz belőle: több lett annál t. i. nagy tudós.

A nagy reményekre jogosító nagyenyedi deák azután a kollégium stipendiumával Göttingába ment s ott három éven keresztül hallgatta a zsidó exegesist, az arab és török nyelvet hírneves orientalistáktól, akik közül Eichhorn volt rá nagy hatással, állítólag ő buzdította volna az ázsiai utazásra is. Azt hisszük, hogy e buzdítás nélkül is elment volna oda: már akkor ott lappangott lelkében az a titkos vágy, amelyet Petőfi olyan szépen fejez ki: „Napkeletre vonta őt egy mély titkos sejtés lágy szellemkezekkel!”

A hazába visszatérve 1819-ben november végén egy vasárnap délután azzal állított be Hegedüs Sámuel nagyenyedi tanárhoz, aki szintén járt Göttingában: „No, holnap Isten segédelmével indulok!” S másnap csakugyan megjelent nála, útra készen, de könnyű öltözetben, mintha csak sétára indulna. Hegedüs elkísérte a szebeni útig s a barátától vett bucsu egyszerűsége mind a hazától való bucsuzás is volt, melyet sohasem látott többé.

Útja Bukaresten, Aleppón, Bagdadon át Teheránba vezette, ahol a perzsa nyelv végett egy időre megállapodott. Azután tovább ment

Bokharába, onnan a Pandzsábban Lahorba s végre Kasmirba. A kasmiri tartózkodás fordulópont életében, mert itt kötött barátságot Moorcrofttal a kormány keletindiai méneseinek igazgatójával, aki kölcsön adta neki az „*Alphabetum Tibetanum*” című művet, hogy abból tanulja meg e nyelv elemeit. Meg is tanulta oly alaposan, hogy nem volt európai, aki e téren vele versenyezhetett volna.

Tekintélyét nem is vonták soha kétségbe. Mikor tudományos buvárkodásra Lhasszába akart utazni, a szikkin radzsa titkára előzetesen meglátogatta s ámulva ismerte el, hogy jobban ismeri nála a tibeti vallást és irodalmat.

Első irodalmi fellépése a bengáli Ázsiai Társaság folyóiratában magas irodalmi szenzáció számba ment. Kimutatta ebben a közleményében, hogy akik a Nagy Péter cárnak ajánlékozott tibeti nyelvemlékkel foglalkoztak, még csak nem is értették e nyelvet s hogy bebizonyítsa, újra lefordította a töredéket.

Eltől fogva az angol kormány és a tudósok egyaránt tőle kértek véleményt tibeti irodalmi vagy tudományos kérdésekben.

A keletindiai kormány örömmel támogatta kutatásait, mindent készséggel megtett érte, de ő csak a legszűkésebbet fogadta el, ezt is csak akkor, ha megdolgozott érte. Függetlenségét nem akarta feláldozni. Éveket töltött tanulmányozással a zangskari és kanumi zárdákban,

végül Calcuttában, mint az Ázsiai Társaság könyvtárnoka. Az angol támogatást azzal hálálta meg, hogy két alapvető munkát írt a tibeti nyelvről: egy *Szótárt* és egy *Nyelvtant* (1834).

Igénytelenségét mindenki bámulta és tisztelte. Életmódja csaknem ugyanaz volt, mint nagyenyedi deák korában. Megelégedet a zsiros teával, az odavaló nép nemzeti eledelével. A zangskari zárdában kilenc lábnyi kamrácskájából négy hónapig nem mozdult ki s a dermesztő hidegben 40,000 tibeti szót szedett ki.

Igy teltek egymás után az évek, mikor az immár 58 éves tudós (1841) elhatározta, hogy elmegy a rejtelmes Lhasszába, hová annyian vágyakoztak hiába utána is: gr. Széchényi Béla, Sven Hedin, Landor egész Younghusbandig, aki végre 1904-ben katonai karhatalommal kikerőszakolta a bejutást. Csomának ez a hő vágya nem teljesülhetett.

Odautaztában a Himalája tövében 7000 láb magasságban fekvő Dardsilinben megkapta a maláriát, ezt a veszedelmes lázt s hat nap mulva (ápr. 11.) kiszenvedett.

Mikor halódófélen volt „felgyuladt még egyszer arculatja s a pirulás végső órájában ifjúsága visszaálmodása” s mesélt a mellette lévő angolnak a jugarok országáról, melyet Lhasszá-tól északkeletre fog felfedezni.

Az angolok ott állítottak neki szomorúfüz és rózsabokrok közt síremléket. Ez a síremlék

a „világ teteje,” a népek őshazája közelében nemcsak Csomának, hanem a magyar tudomány-szomjnak is kegyelettel őrzött emléke.

X.

Báró Jósika Miklós és Erdély.

Régen azt hitték, hogy Jósika választotta először Erdélyt regény színteréül, követve ebben Scott Waltert, aki előszeretettel vette regénytárgyait szűkebb hazája Skócia történetéből.

Ma már tudjuk, hogy e téren megelőzte őt a kolozsvári születésű Petrichevich Horváth Lázár, aki Jósika figyelmét először irányította a történelmi regényre. Ezt az írónkat is elfeledték, pedig egy időben irodalmi tekintély, sőt rettegett kritikus volt, akinek véleménye irodalmi kérdésekben döntő sullyal bírt. Nevét ma már legfeljebb Petőfi nevével kapcsolatban emlegetik, aki hirhedt lapját a „Honderű”-t egy mérges epigrammában állította pellengére („Névednek két végső betűje vagy”) s magát a szerkesztőt is „Lázárok Lázará”-nak nevezte.

E lap állásfoglalása Petőfivel szemben valóban megokolatlan volt, amiben bizonyos arisztokratikus gőg és elfogultság is nyilvánult, de azért nem érdemelte meg azt a szánió mosolyt és lekicsinylést, mellyel később nevét emlegették. Széleskörű irodalmi műveltsége, nagy olva-

sottsága s tisztult izlése volt. Az angol irodalmat alaposan ismerte, Byront és Bulwert imádta, az előbbi életrajzát megírta s több versét fordította és utánózta, az utóbbit egy regényében például választotta s szinte a kizsákmányolásig felhasználta.

A társaságban, a szalonokban is hangadó szerepet vitt, jó társalgó, szellemes ember hírében állott. Sokáig mulattak egy szellemes riposztján, mellyel Kendeffy Ádámot, Jósika sógorát főzte le. Ez a délceg arisztokrata egyszer együtt sétált az igénytelen külsejű kis pupos Horváth Lacival — ez volt becéző neve — s végig nézve rajta, az előnyös különbség ingerkedő önérzetével, így szólt hozzá: „Te mellett oly benyomást téssz, mint egy krumpli.” — „Lehet, felelt ez, a szellemi fölény biztos vágásával, de akkor együtt marhahus vagyunk körítve.”

Ezen anekdotán kívül sok szellemes bonmot járt szájról-szájra, mely mind tőle került volna ki, — eszünkbe juttatva a feledhetetlen Barcsay Domokost, akinek humorát most oly sajnosan nélkülözzük, aki hasonló módon szokott volt visszavágni, ugyanazért csak a tréfátűrő bizalmas barátok merészkedtek hasonló kihívással ingerkedni vele.

Ez a Horváth egy lehetetlen regényt írt „Az elbujdosott, vagy Egy tél a fővárosban” (1836) címen. Szerkezete kuszált és zavaros, meséjét emiatt el se lehetne röviden mondani, de

bennünket azért érdekel, mert meséjének színtere Kolozsvár. Ez az a főváros, melyben a cím szerint egy telet tölt a főhős gróf Várkövy Lőrinc. Tehát ebben a regényben kapjuk először a kolozsvári élet (Sylvester-esti bál, színházi előadás, szalonélet stb.) rajzát.

Ismeretes, hogy Horváth Lázár Jósika írói pályájára milyen elhatározó befolyással bírt. Épen, amikor ezt a regényét írta, akkor kereste fel Kolozsváron a Petrichevich Horváth-féle családi házban nagybátyja, Jósika. Ennek kíváncsi érdeklődésére készséggel felolvasott egy részletet belőle és ügylátszik, először ekkor villant meg Jósika agyában az eszme, hogy ő is regényíró lesz.

Mikor másodszor is meglátogatta s Horváth lelkére kötötte, hogy mivel ő jó historikus, jártas Erdély régiségeiben s jól ismeri az atyja dus fegyvertárában lévő ősz török szablyák, köves nyergek, szkófiomos szerszámok, schábrákok, vérték, vasingek, kopják, hellebárdok, buzogányok, tegzek és tatársisakoknak történetét, hagyományait, tehát írja le azokat s nyisson *Erdélynek új világát*: akkor az első idea szabatosabbn úgy alakult ki, hogy *Erdély regényírója* leend.

Először Erdély Széchenyije akart lenni. Első művében, az „*Irány*”-ban (1835) és a „*Vázolatok*”-ban Erdély reformátoraként mutatkozott be s korholta a „balirányzatokat,” a tervkészítő ajánlatkorholó, könyvekből gazdálkodó, fillérező,

és fényűző gazdákat; — továbbá kölcsönző táraikat, takarékpénztárt, zálogházat, tűz-, árvíz — és jégmentőintézetet akar felállítani. Fölemlíti, hogy Erdélyben ő állított fel először idegen nemzetbeliek közt *honi nyelvet terjesztő iskolát*, melyben két év alatt harminckét gyermek tanult meg írni, olvasni és beszélni magyarul. Mindezt lelkesen, meggyőző erővel ajánlja és magyarázta: nem az ő hibája, hogy Széchenyi megelőzte. Állítólag Sztankovics püspök az „Irány” megjelenését azért akarta meggátolni, mert Széchenyi művének tartotta.

Ha nem lehetett is Erdély Széchenyije, ebben a korban az is hazafiságszámba ment, ha valaki Széchenyi nyomdokába lépett s zászlaja alá szegődött, mert sokan voltak az arisztokraták között ellenesei is. És nemcsak szóval és tollal, hanem tettel is követte a nagy reformátort, első volt a megyében, aki a jobbágyságot felszabadította.

Jósika továbbra is megmaradt erdélyi politikusnak. Midőn (1848) a Pesti Hirlapban erdélyi cikksorozatot kezdett, Kemény Zsigmond úgy mutatta be, mint specifikus *erdélyi újságíró*t, vagy a lap erdélyi levelezőjét, aki Erdélynek annyira fontos és érdekes ügyeiről folyvást cikkeket fog írni a lap számára.

Csakugyan sűrűen követték egymást az erdélyi országgyűlési tudósítások s az erdélyi eseményekről és politikáról írt „*nyílt levelek*.”

Egyikben az obrázsai zavargásokról, másikban az unió *fogadtatásáról* ír, harmadikban a topánfalvi zavargást írja le; ismét egy másikban gróf Széchenyi és Méhes Sámuel, Kolozsvár két követének megválasztásáról ír.

Érdekesen fejtegeti a *nemzetiségi kérdést* s tagadja, hogy „az oláhság több és fájdalmasb elnyomás alatt lett volna valaha, mint a többi urbéresek.”

A nemzet jövőjéről is elmélkedik egy cikkben, melyből a jelenre és jövőre nézve is vigasztalást meríthetünk. „Magyarhon s a magyar nemzetiség — úgymond — sok veszély napjait látta már. Voltak idők, midőn a cseh rablóvá-
rak kapusai, a trónkövetelők s a fékevesztett olygarchák, tűzhálóval kerítették körül, hol a veszélyt a mostanihoz mérve is óriásinak talál-
landjuk. Volt másfél század, melyben a török félhold emelkedett számos váraink tornyai: és napok, hol az elmosódott közérdek, nyelvben, érzésben elkorcsosodással fenyegetett; és *mind e vészes napok és véres századok után áll a magyar, nemzeti érzelme óriásilag felmagasodott, nyelve gazdagságban, erőben a legmiveltebbek sorábalépetts ősere, buzgósa nagyob-
b, mint valaha. Isten tudja! én nem tudok félni jövőnktől; én azt hiszem, hogy a mi egykor kevesebb számú magyarnak, a mi később a korcsosulásból ébredő nemzeti érzelemnek, s mi századok előtt egyetlen hős király magas*

teremtő szellemének sikerült, lehetetlen, hogy a számban, nemzeti érzelemben s értelmi felsőségben szilárdult s gazdagult magyarnak ne sikerüljön, megóvni honát, megóvni magát."

Egy hosszabb cikksorozatban a nemzeti kérdést fejtegeti. Ezt a cikkét 1848. július havában írta, mikor azt hitték, hogy a nemzeti-ségek még jobb belátásra jutnak s a hála, sőt önfenntartás ösztöne visszatéríti őket a hűtlenül és okatlanul elhagyott bajtárs nemzethez.

Keservesen kellett e balhitből kijózanodni s Jósika saját magán is tapasztalhatta még ugyanezen év decemberében tévedését, mikor a jobbágysai, akiket felszabadított, feldúlták szurduki kastélyát,

Jósika lassanként egészen beletanult kora zsurnalista stílusába, mely szerette a franciák-tól eltanult fellengős kifejezéseket és nagyot mondást. Ime például a népről adott meghatározása: „A nép egy mint az Isten, egy mint a szent igazság, egy mint az örök erény. A nép nem a volt urbéres, a proletárius, nem a henye lézengő: a nép nem ismer osztályokat, a nép mi vagyunk, összesen és mindnyájan.” Mintha csak Lamennaist vagy Kossuthot hallanók. De ez a forradalom lélektanához tartozik s nem azt jelenti, hogy nem a meggyőződés és a lelkesedés mondotta vagy írta volna az ilyeneket.

Jósika hírlapi cikkei által is Erdély ügyét

szolgált, de localpatriotismusa különösen regényeiben nyilvánult meg.

Fentebb említettük, hogy neki az volt Erdély, ami Scotnak Skócia: egy bírálója (Kemény Zs.) is azt tartja egyik legmaradandóbb érdemének, hogy *divatba hozta Erdélyt*. Egy alkalmat sem mulaszt el, hogy magasztalja azt, különösen pedig Kolozsvárt.

Ime ilyen hitvallása: „Hogy Erdélyt s az erdélyieket, különösen Kolozsvárt s a kolozsváriakat nemcsak megszokni, hanem meg is lehet szeretni, arra nem kell nagyobb bizonyítvány, mint az a sok idegen, nem egyszer mivel és előkelő úr, ki ott igen hamar és igen könnyen meghonosodott s régibb mint újabb korban családot alapított... Én részemről ismerlek igen sok Kolozsvárnál elláthatatlanabbul szebb és mulatságosabb helyet, de egyetlen egyet sem, mely rokonszenvesebb legyen s hol az ember oly kedélyesen megszokhat s ezen senki sem fog csodálkozni.”

Jósika ezt akkor írta, mikor már szinte másfél évtizeden át ette a hontalanság keserű kenyerét s úgy hangzik, mint bucsúdál szép hazájától, melynek magasztalásában szinte kifogyhatatlan volt egész életén keresztül.

Erről zeng első regénye: „*Zólyomi*” és „*Abafi*”, nemkülönben az „*Ami késik, nem mulik*”, utolsó regényének egyike.

Különösen az „*Utolsó Báthori*”, „*Jósika*

István“, „*A nagyszebeni királybíró*“, c. műveiben találunk sikerült leírásokat Erdély történeti nevezetességű városairól, festői szépségű vidékeiről, őserdőiről és misztikus barlangjairól.

Első sorban kedvvel és meleg tárgyszere-ttel időz a történeti *Kolozsvárnál*. Az „*Abafi*“-ban egész fejezetet szentel ennek az „érdekes magyar városká“-nak, melynek „arcáról való-ságos fogalma csak annak lehet, ki számtalan szeretetreméltó családját ismeri jelenben, vagy ismerte a történet korában (1594.) s ennek Kolozsvár mint csinos, vidám, egészen magyar szellemű város, a magyar szivesség s egyenes-ség s mivelt társalkodás lakhelye, bizonyosan tetszeni fog.“ Azután leírja az Óvárat, a Főteret a Mikola-házzal, mely a Közép-utca elejét képező városházához közel feküdt, a Bogner-féle rásaházat, melyben Carigli Alfonz lakott s ahonnan Báthori Zsigmond végignézte a Kendi Sándor kivégzését, a Gutti Mózes csapszékét a Torda-utcából jobbra kanyarodó keskeny tel-szetlen utcácskában, vagy sikátorban a Buza-utcában, ahol Abafi Olivér mulatott s ahonnan visszatérőben kicsi hijja, hogy orgyilkos tör ál-dozata nem lett; a Trencsi-várat vagy teret, ahol a lovagjátékokat tartották. Ebben a re-gényben van a Csetátye Boli leírása is.

Az „*Utolsó Báthori*“-ban a régi Szeben gondos tanulmányra valló leírását kapjuk s egy külön fejezetben Erdély 1611-iki képét.

„*Jósika István*“-ban, ebben az ōséről írott regényben, melyen épen ezért fokozott szerepettel dolgozott különösen a természeti szépségek leírására fordított kiváló gondot.

„*II. Rákóczi Ferenc*“-ben a Cziblest dicsőíti.

A „*Zólyomi*“-ban a krivádiai váron kívül sógorának Kendeffy Ádámnak birtokát, Kolczvárat választja szinterül.

Az „*Egy magyar család a forradalom alatt*“ Zádorlakában a leírás alapján Magyar-Fenesre e Jósika-birtokra vélünk ráismerhetni, egyébként is a regény részben önéletrajzi regény (Kemény Jenő és Irma = Jósika és Podmaniczky Julia) a forradalom keretébe illesztve s így a román izgatások rajzának is nagy szerep jut benne s Jósika egy leveléből még azt is megtudjuk, hogy a két főizgatót: Barbucz ügyvédet és Popovics esperest a Kolozsvárt élő Mihály nevű zugügyvédről, egy zsuki román paraszt fiáról, a másikat a vajdaházi papról másolta.

De nem célunk, nem is lehetne egy rövid vázlatban mind felsorolni Erdélynek Jósika regényeiben megörökített nevezetes helyeit, még kevésbé erdélyi magyar vagy nemzetiségi alakjait.

E kis mutatvánnyal csupán fel akartuk hívni a figyelmet arra, hogy főleg az erdélyi ember különös gyönyörűséggel olvashatja ma is e regényeket s a meseszöveg fogytékosságát s

a stílus nehézkességét a Jósika által elkényeztetett olvasóval is elfeledtetni a hazaszeretet melegsége.

XI.

Báró Kemény Zsigmond és Erdély.

Tisztelettel és csodálattal tekintünk azokra a nagy szellemekre, akik az egész emberiség boldogítását tűzték ki maguk elé életcélul. De közelebb érezzük szívünkhöz azokat, akik ilyen eszményi célok helyett életmunkásságukat szűkebb hazájuknak szentelik. Ha ez érzelem okát keressük, alig tudnánk ilyenül mást, mint a nemzeti önzést megjelölni, — csak hogy ezt méltán lehet „il Sacro egoismo“-nak nevezni, nem úgy, mint a mire nem régiben alkalmazták.

Erdélynek sok olyan fia volt, aki egész életét neki szentelte. A tudósok közül ilyen volt például Benkő József és Kővári László; még több volt olyan, akit sorsa más feladatra hívott ugyan el, de másnemű élethivatása közepette is örömmel ragadott meg minden alkalmat szűkebb hazája magasztalására, a szerint a klaszszikus intelem szerint *Patriam non illustrare. cum potes, scelus est.* (Gonoszság a hazát nem ékesíteni, mikor módodban áll.)

Ilyen volt Jósika és Kemény Zsigmond is. Nincsen költő, aki fáradhatatlanabb lenne Erdély szépségeinek leírásában, mint e két nagy

fia s amit Kemény Jósikáról mondott, hogy Erdélyre irányította a figyelmet, ugyanaz hasonló mértékben igaz ő róla is.

„Valóban elhagyott, kilátástalan helyzetben élünk mi erdélyiek — mondja ebben a róla tartott elnöki beszédében s jobbjaink kétszeresen érezték az átkot, mely ránk borult azon körülmény miatt, mert testvérhazánktól elszakítva tengettünk; volt idő, mikor még csak azt sem érhattük el, hogy testvéreink részvételt viseltessenek irántunk s végre odajutánk, hogy saját hibánk miatt elkülönzésünkben nem láttuk a szolgaságot, az elerőtlenülést . . Jósika e kérdésben politikai vitákba nem elegyedett, hanem mohón olvasott regényei által megismertette és megkedvelteté a testvérhonnal Erdélyt s a kézfogás természetessé vált . . .”

Amit itt Kemény Jósika regényírói hivatásáról mond, azt az ő saját hitvallásának is nevezhetjük, azzal a különbséggel, hogy neki a kézfogás megtörténtében is része volt s további feladata a létrejött egyesülés megszilárdítása lett.

Aki tudni akarja, mennyire szerette Kemény Erdélyt, olvassa el „*Erdély közléte 1791—1848*” című tanulmányát s hazaszeretetétől meghalva fogja azt letenni. Azzal a panasszal kezdi, hogy Erdély, ama kis ország, mely a forradalom alatt vadregényes sorsával és niobei könnyeivel magához bővölte a világ

részvétét, ritkán volt oly szerencsés, hogy a forradalom előtti alkotmányos küzdelme iránt megnyerhesse testvérének, Magyarországnak rokonszenvét. A pozsonyi országgyűlésen beszéltek Pomare királynő és Otonaiti sziget befellegzett jövőjéről, az angol és francia követelések jogosságáról és az ausztráliai ügyeknek európai jelentőségéről, majdnem annyi érdeklődéssel s nem sokkal csekélyebb avatottsággal, mint a „Királyhágóntúli viszonyok” bonyodalmairól; pedig volt idő, midőn Magyarország legdrágább érdekeinek Erdély volt képviselője; volt idő, midőn maga Pázmány Péter esdekelve kérte Erdély fejedelmét egy kevés nyakasságra, mert különben Pozsonyban elnémul minden vélemény.

Ilyen bevezetés után mesterileg rajzolja Magyarország részvételének időnkénti emelkedését vagy csökkenését s ezzel magyarázza Erdélynek, „*e tündérszép, de bánatos országnak*” 1791—1848-ig terjedő közéletét.

Több történetbölcselet van e rövid elmesíttatásban, mint egyik-másik ilyen irányu műben, pl. Dánielik „A történet szelleme” c. művében, melyről Kemény azt mondta, midőn a szerző véleményét kérte róla: „Jó benne a Bossuet-idézet!”

Kemény az 1834—5-iki erdélyi országgyűlés ideje alatt Kolozsváron tartózkodott, belevegyülve az ellenzék politikai küzdelmeibe s az itt tartózkodás örökbecsű emléke ez a hazafias felbúzdulásában megírt történelmi rajza.

Kemény Alvincen született s gyermekkorában el-elkalandozhatott a *Maros-völgyében*; ifjukorát a nagyenyedi kollegiumban és otthon a nagykapudi Kemény-kuriában élte, mely szintén a Maros mellett fekszik s az ezüsthodru folyó, a messzekéklő hegyek mintegy ellenállhatatlanul kényszerítették, hogy a Maros völgyének ihletett magasztalója legyen.

Valóban az is lett. „A kedves tréfák! — írja az *„Izabella királynő”* című töredékben — erdős bércek, mosolygó völgy, hullámai a Marosnak, kis házak s bennök csak akkora gondok.”

Ugyanezen regénynek ujabbán felfedezett töredékében igézőknek mondja a Maros hullámai által kalászhullámzó tereket, balra a Kecskékő csúcsával, a láttér végén a torockói sziklával.

Különösen megragadta érdeklődését Alvincen a Martinuzzi halálozási helye. Alvincnek ez a legnagyobb történeti nevezetessége s kétségtelenül ez sugallta neki az eszmét, hogy Martinuzzit regényhőisévé válassza. Maga mondja, hogy sokszor állott gyulafehérvári síremléke előtt s a halott titkos s ellenállhatatlan erővel bírta minden gondolatait. Tőle, sötét nyugalma helyéről, mint éjből a káprázatok, fel s felé szálltak az álmok s ábrándok kísértetes csoportjai s akaratlanul andalgó szeme ilyenkor délnyugotra, hol Vinc, születési, Martinuzzinak pedig halálozási helye áll.

Gyulafehérvárnak egész fejezetet szentel ebben a regénytöredékben, még ókori történetére is kiterjeszkedik s a regény cselekvényének színhelyévé is, csaknem kizárólag ezt a várost tette.

Hosszasan foglalkozik vele „*Gyulai Pál*” című regényében is s hogy e nevezetes történeti múltú váracs rajzára minő gondot fordított, azt abból a Jósikához írt levélből látjuk, amelyben elkövetett hibáit mentegeti. Ha a kritikus sorolná fel ezeket, sokan megütköznének rajta s Kemény szavaival azt mondanák neki, hogy a regényírónak nincs miért efféléken a fejét törni, ő amint tetszik, úgy és ott épít. De mivel Kemény maga sorolja fel saját vélségeit, tudomásul kell vennünk, mint utólagos helyreigazításokat.

Főbotlásának azt tartja, hogy magát a várost ott képzelte, ahol most van, holott azon a helyen (keletre) a nemzeti fejedelmek alatt utcák sem voltak még. VI. Károly téteté oda a várost és a Szentgyörgy-kapuból, mely a mostani főkaputól alig hat öltre feküdt észak felé, egyenesen országútra s mezőre ment az ember.

Másik nevezetes botlásának azt mondja, hogy a Szentgyörggyel átellenben fekvő Szentmiklós-kapútól délre is kinyújtotta az alvárost, holott arra viszont majd semmi ház sem volt.

A várbeli házak elhelyezésében már elég accurátus volt : Báthori Boldizsár lakát, melynek

jelenleg semmi nyoma nincs, a jezsuiták templomához közel tette, úgy hogy a regény szerint az ember a Szentgyörgy-kapútól érkezve és a Szentmiklós kapúhoz irányozva útját, a jezsuiták templomától harmadik háznak fogja ezt találni.

Ezeket mind Kemény maga sorolja fel. Aki a helyrajzra ilyen aprólékos gondot fordított, kétségtelenül még többet töprenghetett a jellemek alakításán, vagy amint ő nevezi, a lélekrajzon. Ennek a töprengésnek csakugyan érdekes nyomai maradtak ránk ugyanezen levélben, melyben megírja, hogy Gyulainak miért nem ad nőt, mi a terve Jósika Istvánnal, Báthori Zsigmonddal, Markházival, sőt megkéri Jósikát, hogy Veresmarti Gergely diákot és Gengát, a fejedelem komornyikját, ha lehet, mellőzze el a maga regényében. De ez már nem tartozik a mi erdélyi helyrajzi tárgyunkhoz.

Hogyan készültek Kemény helyrajzai, azt fennmaradt jegyzetei sejtetik, melyek között egy Erdélyország 1540. körüli állapotát ismertető kivonatot is találunk.

A Gyulafehérvártól délnyugatra eső hegy-sorok festői szépségeinek remek leírása van a „Gyulai Pál” harmadik részében. Ebbe a regényébe szövi bele a „Székely támad”, „Székely bánja” várak építésének rövid történetét is. Sebeshelyt gyermekkori emlékek alapján festi s a visszaemlékezés lírai hangulatba ringatja: az ott levő kőhalom oly borongó körrajzokkal

kinálkozik emlékeinek, mint ifjúkori álma az örök szerelemről, melyet rég meghazudtolt a tapasztalás és kinevetett az élet.

„Kár egyébiránt — úgymond — hogy az évek eltörlik a szív cultusát és a hideg észnek csak egy álma van s az is sivár, mert alakatlan tárgyról, élvezhetetlen gyönyörről regél — temetkezés utáni dicsőségről! S pedig oly bajos ábrándok nélkül élni!”

A „*Rajongók*”-ban szintén Gyulafehérváron, az I. Rákóczi György palotájában indul meg a regény cselekvénye s a Maros völgye itt is többször elének bukkan, annak jeléül, hogy Kemény nem tud gondolatban megválni tőle.

A „*Zord idő*” két Deák-testvére ez a két tipikus erdélyi köznemes, Szolnok-Doboka-megyében üritgeli a kupákat s a rokonszenves Deák Elemér innen indul el tragikus pályájára.

Az „*Özvegy és leánya*”, melyben az eszmét Szalárdynak tőle kiadott „*Siralmas króniká*”-jából vette, szintén erdélyi tárgy: a Mikes és Tarnóczy-család tragikus küzdelme életre-halálra a Mikes Kelemen nagy szerelme miatt.

A „*Ködképek a kedély láthatárán*” című kis regényben rajzolt gróf Willemont-féle uradalom konkolyos gabonátábláival Papp Ferenc, Kemény monográfusa és legalaposabb ismerője szerint a Kemények magyar-kapudi gazdaságához hasonlít.

Ezen kívül Zsibó környékének költői leírása

a „*Két Wesselényi*” című remek tanulmánya elején és még sok más gyönyörű erdélyi tájfestés mindennél meggyőzőbben bizonyítja, hogy Kemény azután is, mikor már elköltözött Erdélyből, lelke minduntalan vissza-visszaszállt oda.

Regényeit rendszeren éjjel írta. Az éj csendes magányában képzelete előtt megjelenik a Maros völgye ezüsthodru folyójával, hegyeivel, festői váromjaival, de egyszersmind — mint sokszor Byronnál — gyermek- és ifjúkori emlékeivel összeszővődve s lelkesedéssel meghatottan festi le azokat.

Kemény mint zsurnalista is nagy sikerrel szolgálta szűkebb hazáját az „*Erdélyi Hiradó*” hasábjain megjelent vezércikkeivel sőt egyideig szerkesztette is azt. De ennek méltatása külön cikket érdemelne.

XII.

Brassai Sámuel.

Wilde Oszkár kedvesen és szellemesen csevegő Gilbertje gúnyolja az irodalmárokat, kik a halottakból élőködnek s egy művész vagy költő halálakor a koporsókészítővel egyszerre rontanak be a halottasházba; elfeledik, hogy első kötelességük lenne a néma személyt játszani.

Brassaira nézve ez a köteles hallgatási idő rég letelt. Egyébként is Gilbert félig tréfás meg-

jegyzése csak félig-meddig igaz, mert a jelen sivárságai közt jól esik a mult nagy alakjai felé fordulni vigasztalásért, a kitartásra, küzdelemre erőt meríteni. — mit az élet megvont megadják a holtak — s ez emléküik legszebb megtisztelése.

Ilyen volt Erdély legtudósabb embere: a mindentudó Brassai Sámuel. A mult századok egy elkésett, itt feledett tudósa, abból a fajtából, a mely a tudomány sokféle ágában szaktudósnak kíván tekintetni. Régen sokan voltak ilyenek, ma már kiveszőben vannak. Ezek a polihisztorok.

Ma egy-egy tudományágnak olyan nagy irodalma van, hogy egy élet szinte kevés alapos tanulmányozására, ami a szakszerű művelés előfeltétele. Hogy bizhatnánk tehát azokban, akik több tudományt akarnak szakszerűen művelni!

Polihisztorokra azért most is szükség van. Például ilyennek kell lenni a rendszerető filozófusnak, aki a különböző szaktudományok kutatásainak leszűrt eredményeit foglalja egységes rendszerbe, mint a hogy Comte, Spencer, Wundt, vagy a kolozsvári bölcsező Böhm tette.

A szaktudós ezek művében is minduntalan botlást fedez fel, mikor forrásaiktól függetleníteni akarják magukat, vagy következtetéseikben kissé messze mennek, mint Wundt sokszor nyelvészeti fejtegetéseiben. Ilyen polihisztor a pedagógus is, aki az oktatási módszer szempontjából tanulmányozza a különféle tudományokat.

Brassai is részint filozofiai, részint pedagógiai módszer szempontjából foglalkozott a szaktudományokkal s e téren valóban eredeti és értékes eredményeket ért el.

Munkásságának ez a maradandó becsü része. Ezen kívül sok tudományágat önállóan is művelt: az élelátású, erős logikájú tudósnak itt is vannak becses megfigyelései, de főértelmük inkább abban a hazafias buzgalomban van, mellyel tudományosságunk tálongó hézagait mentül gyorsabban betölteni igyekezett. Ilyen esetben a tévedés kikerülhetetlen.

Nem utolsó érdeme, hogy a hivatlanokat viszont szigorú kritikával elriasztani igyekezett a tudomány templomából. Olykor itt is megtörtént, hogy nemes buzgalmában a szaktudóst is kontárnak nézte, de mindig jóhiszeműen járt el.

Torockószentgyörgyön született, tehát abban a szép kisközségben, annak a Torockónak a szomszédságában, melynek józan, vallásos, nemzeti szokásait híven megőrző munkás népét Jókai az „Egy az Isten” című regényében magasztalja. Apja itt volt unitárius pap s tizenkétéves koráig otthon tanította fiát a maga különleges tanítási elvei szerint, miként Mill Jakab fiát John Stuartot, a híres logikust.

Azután kolozsvári unit. kollegiumba adta be s mikor innen kikerült, sokáig nevelősködött. 1837-ben lett a kolozsvári unitárius kollegium tanára, 1872-ben, több mint hetven éves korá-

ban kinevezték az új egyetemre a matematika tanárának, tehát akkor, mikor más tanárt nyugalmába küldenek s az mutatja rendkívüli szellemi erejét és frissességét, hogy tizenhárom évig volt az egyetem dísze és büszkesége.

Egész életén át nőtlen maradt.

1897-ben halt meg, halála előtt néhány nappal azzal a kijelentésével lepve meg környezetét, hogy 1797-ben született, tehát száz évet élt.

Magas életkorával arányban van tudományos munkásságának mennyisége és értéke is. Műveinek cím szerint felsorolása se férne el egy rövid vázlat keretében. Álnevek alatt is sokat írt.

Először filozofusnak indult s első munkája „A gyönyörűségről” (1832) az induktív esztétikának nevezetes kísérlete, mellyel Fechnert is megelőzte. Kár, hogy megjelenésekor nem részesült a megérdemelt figyelemben.

A philosophiához később is hű maradt, főleg Locke és Kant művei voltak rá nagy hatással. Rendszere középpontjába az akaratot helyezte. Nem új rendszert alkotott ő, de mint önállóan gondolkodó, logikus fő, az alapul vett neokritikus rendszert sok módosítással, átalakítással fogadta el. A tudományok egy részében az inductív módszert tartotta célravezetőnek, de viszont a logikában és filozófiában a deductio fontosságát nagy tekintélyekkel (Comte, Mill) szemben is bátran hangsúlyozta.

Főleg a logika volt kedvelt studiuma. És ez természetes is, mivel tudományos munkájának alaptétele: *A tudományban a módszer a legfontosabb.* Szellemének ez az iránya különösen a pedagógiai téren volt gyümölcsöző s azt hiszem, hogy mint pedagógus volt ő legnagyobb.

Az iskolától is azt kívánja, hogy a módszer kezelésére tanítsa meg a növendéket: tanítsák a nyelveket és a mathesist a kétféle módszer elsajátítása végett; ezek mellett megtüri még a középiskolában a történelmet is, de a természettudományok tanítása szerint nem középiskolába való.

A módszerért rajongás a *kritikus* szerepére is kiváltképen képesítette őt. Csakugyan az ötvenes, hatvanas évek kritikusa volt, ki összefűzött egy még félelmesebb kritikussal Gyulai Pállal is a „Bort megissza magyar ember” miatt, továbbá Szemere Miklóssal, Jósikával, Jókaiival és másokkal. Egy „*Critikai Lapok*” című folyóiratot is indított meg, de csak az első füzet jelent meg belőle. Csaknem az egészet maga írta.

A torockóiaknak jó magyar nyelvérzékük van: ezt Brassai is magával vitte családjá és szülőfaluja köréből az életbe s a minden magyar könyvet elolvasó tudós természetesen elég magyartalanságra bukkant azokban, egyrészüket szóvá is tette: így „nyelvörködött” még a Szarvas Gábor Nyelvőre előtt s azután, mint a Nyelvőr munkatársa.

A nyelv elméletével is foglalkozott, de itt hibájául rótták fel, hogy a nyelv fejlődését nem vette kellőképen figyelembe. Talán legnevezetesebbek mondatlan bírálatai, aminek magyarázata az, hogy a logika tanulmányozása nemcsak csábít a mondatelmélettel való foglalkozásra, hanem egyszersmind jó iskola az ilyenek számára. Ilyen tárgyú dolgozatait (*A magyar mondat* (1860—3); *A mondat dualismusa* (1885) *Szórend és accentus* (1888) *Mi a mondat?* (Nyelvőr 1890—I.) szakírók nagy elismeréssel emlegetik az elmélet fejlődéstörténetében. Hires volt ez a mondat meghatározása: „A mondatok a beszéd egyénei,” amire külföldi tudósokkal egyidőbenjött rá. (Kalmár E. *A mondatrészek* 7. l.)

A classica philologia is nagyon érdekelte s ily tárgyú felolvasásai a Horatius és Vergilius-magyarázók hibáiról (1872—3) különösen értékesek, valamint a magyaros fordításról tett észrevételei s felhozott példái. Sokoldalúságának legbámulatósabb példája, hogy midőn Fiók Károly Sakuntala fordítása (1887) megjelent, arra vállalkozott, hogy azt a szanszkrit eredetivel összehasonlítva, megbírálja az „Egyetemes Philologiai Közlöny“-ben. Fiók ugyan a bírálat több tételét tévesnek jelentette ki, de ez így is bizonyossága a közel 90 éves tudós bámulatos szellemi frissiségének.

Brassai ezenkívül jónevű botanikus is volt, továbbá biologus, geográfus és matematikus

is. Mint említettük, az egyetemen is a matematika professzora volt s Euclides elemeinek tizenöt könyvét is magyarra fordította, újabb fordítása azóta is csak a hat első könyvének van.

Sőt lapszerkesztő is volt, a kolozsvári „Vasárnapi Ujság” s a „Fiatalság barátja” szerkesztője s a helybeli lapokban is sűrűn jelentek meg cikkei; egy ideig színi kritikus is volt.

Talán rövidebben lehetne elsorolni azokat a tudományokat, melyeket nem művelt.

Még csak azt említjük meg róla, hogy a Budapesti Hírlapnak zenekritikusa volt, a magyar zenét „*Magyar vagy cigányzene?*” című füzetben védelmezte Liszt Ferencsel szemben s a zenét olyan nagyon kedvelte, hogy egy quartett vagy filharmoniai hangverseny kedvéért nemcsak Budapestre, hanem Bécsbe, Lipcsébe, Berlinbe is elutazott.

Külső megjelenése is tudósra emlékeztetett: Darwinhoz hasonlított, homlokáról és szeméből az értelem sugárzott, jeles festőművészek is örömmel vállalkoztak vonásai megörökítésére.

XIII.

Szabó Károly.

Emlékezés születésének századik évfordulóján.

Petőfi örökszép és misztikus verse szerint „Senki sem szól így a fellegekhez: Napkeletre vándoroljatok, mert Napkelet a szép hajnal hazája . . . És ők mégis napkeletre mennek. *Napkeletre vonja őket egy mély Titkos érzés lágy szellemkezekkel.* Mennek, mennek és ha oda-érték . . . Nem törődnek aztán életökkel. Nem bánják, ha mindjárt elenyésznek, Vagy ha hosszú pálya vár reájok, Hosszu pályán vihar és setétség . . .” A köröstarcsai kálvinista papi család sarját is valami ilyen titkos megmagyarázhatatlan mély érzés vonta Erdély és a székelyek felé, melynek nem tudott ellenállani s amidőn oda-ért, nem gondolt többé visszatérésre, nem hallgatott visszahívó szóra, lelkesebb székely lett, mint az Adoriánok ivadéka . . .

A fiatal Szabó Károly akkor szerette meg Erdélyt, mikor Toldy Ferenc ajánlatára gróf Teleki József, a M. Tud. Akadémia első elnöke, segítségül hívta maga mellé nagyszabásu munkájának, a „*Hunyadiak korá*”-nak, sajtó alá rendezéséhez. Ekkor húzamosabb időt töltött a marostordai gernyeszegi Teleki-kastélyban. Aki Erdélyben élt, nem tudja soha elfeledni. Az az öt esztendő (1850—1855), amit Szabó Károly a

kitűnő történeti forráskutató Teleki József mellett töltött, szívvel-lélekkel Erdélyhez és a magyar történetíráshoz kapcsolta a fiatal tudóst. Már akkor tűzes székely lett, aki síkra szállott az erdélyi gróf Kemény Józseffel szemben a csiki székely krónika hitelességéért s oly hévvel és meggyőződéssel védelmezte azt, hogy a támadó letette fegyverét s meghódolt előtte. Ma azt mondanók, hogy ez a krónika nem érdekelte meg a védelmet, de a rendkívüli érdekes, sőt izgató székely kérdés nem is a krónika hitelességével függ össze. Ez a sok felszínre dobott talányszerűséggel, inkább zavarta a nyugodt vizsgálatot, — nem hiába, hogy megjelenésekor fejcsóválva fogadták az emberek — és Szabó sokféle székely tanulmányaiban is a székely krónika csak mellékes részlet. A székely eredet kérdését a magyar multat ócsárló, lekicsinylő Schlözerék, Dümmlerék, Büdingerék, Röslerék a magyar krónikák hitelességével kapcsolták össze s régi történetünk forrásműveit compilációnak, tákolmánynak jelentették ki, melytől minden hitelességet megtagadtak. Szabó Károly a Budapesli Szemlében fényesen visszaverte e támadásokat s történeti irodalmunknak az a haszna is lett e támadásból, hogy alighanem ez indította Szabót arra, hogy magyarra fordítsa főbb krónikáinkat: Anonymust, Kézait, a legendákat, a tatárjárás külfőit, a bécsi képes krónikákat s ami még ennél is nevezete-

sebb, hogy megírja a *Magyar vezérek korát*. A székely eredet kérdése azóta egész kis könyvtárt hozott létre s megoldva ma sincs, pedig nyelvészek és historikusok, szaktudósok és dilettánsok egész serege fáradozott benne: akkor a vita főként akörül forgott, hogy királyi telepítvényes határőrök-e a székelyek? Szabó evvel szemben éles elmével mutatott rá a székelyek kiváltságos közjogi helyzetére.

Szabó a székelyeket hun utódoknak tartotta s ennek köszönhetjük, hogy a hunok történetével is foglalkozott. Nemcsak Priskos rhétor útleírását fordította le, hanem *Thierry Amadé*-nak, a francia Institut tagjának *Attila-monografiáit* is. Thierry Attila története akkor olyan híres volt, hogy III. Napoleon a châlonsi táborban járva, nemcsak elolvasta, hanem kérdéseket is intézett hozzá Attila châlonsi csatateréről. Szabó nemcsak lefordította e művet, hanem jegyzeteket is küldött Thierrynek, s jól esik látnunk, hogy a hálás szerző a függelékben előbb közli a kivonatot Szabó közleményeiből s azután a császár kérdéseire adott feleletét. A második kiadás előszavában így emlékszik meg a Szabó segítségéről: „Nem feledkezhetem meg kivált Szabó Károly úrról, az erdélyi múzeumi könyvtár őreről, kinek becses jegyzeteket köszönhetek, melyeket egy részben munkámba beiktattam. Szabó úr szíves volt méltán jó hírű nevét Attila történelme

magyar fordításához csatolni. Ily tudós férfiak ily buzgó, ily szíves közremunkálása után csaknem azt mondhatom, hogy ezen második kiadás a magyar Akadémia pártolása alatt jelent meg." Már az első kiadás előszavában is, midőn örömmel állapítja meg, hogy a Szent Lajos családjából származott francia dynastia emelte Magyarországot a jóllét és nagyság legmagasabb fokára, melyet valaha elért, — így emlékszik meg rólunk: „Ez a nemes magyar nép, bármily levertnek látszik is, még tele van élettel és erővel, szerencséjére Európa népének. Ő az, aki Európa és Ázsia kapuján őröklik; legyen is annak hű őre! Rosz és balvégzetű politika volna egy polgáriasult és katholikus német hatalmasság részéről elnyomni akarni egy oly nemzeliséget, mely véd őre azon oldalról, hol a hódítás telhetetlen szenvedélye forrong, a barbárságra támaszkodva. De, bármi történjék is, Magyarország élni fog azon rendeltetéséért, melyeknek edényét a gondviselés nem akarta összetörni. Egy nép sem ment keresztül keservesebb viszontagságokon; a tatárok által elfoglalva, a törökök által feldulva, bel meghasonlás által számtalanszor elnyomva s nem egyszer saját fejedelmei által is megrontva, minden romlásból erősen és önbizalommal emelkedett föl. Ez az eleven életerő, mely a hun fajta népeket tizenöt század óta, annyi ellenök esküdt törekvések dacára, a Tisza és

Duna partjain föntartja, a magyarnak lelke mélyében fekszik és még megtört büszkeségében is kitör. Szent István, Nagy Lajos és a Hunyadiak nemzete bebizonyította, hogy tud tűrni, hogy bevárja a dicsőség napjait.”

Minél mélyebben merült bele tanulmányaiba Szabó Károly, annál nagyobb szeretettel vonzódott a székelységhez, amelynek történelmi múltját és feladatát hivatásszerűnek látta. Ugyszólván halála napjáig szüntelenül gyűjtötte az adatokat a székelység történetéhez s lelki felüdülés volt számára az az idő, amit ebben a munkában tölthetett. Ennek eredménye az 1872-ben megindított *Székely Oklevéltár*. Sajnos, 1890-ben bekövetkezett halála meggátolta az oklevéltár befejezését s megíratlan maradt a székelyek története is, amelyen pedig Szabó Károly a tudós rajongó szeretetével csüngött.

Szeretete Erdélyhez és a székelységhez különösen 1859 óta fokozódott, amikor a nagykőrösi tanári katedrát s Arany János, Szilágyi Sándor és Salamon Ferenc kollegiális társaságát az akkor megalakult Erdélyi Múzeum Egyesület megválasztása folytán elhagyva, végkép Kolozsvárt telepedett le. A multunk és művelődéstörténetünk minden mozzanata iránt érdeklődő tudós előtt a Múzeum Egyesület könyvtárában új munkatér nyílt. Figyelme a régi magyar irodalom emlékei felé fordult s szerető gonddal kezdte gyűjtögetni és ismertetni iro-

dalmunk régi ritkaságait. Főleg az ő elévülhetetlen érdeme, hogy Budapest könyvtárai után az Erdélyi Múzeum Egyesület a leggazdagabb ilyen kincsekben. Majd arra is kedvet kapott, hogy az ezerszámra felhalmozódott cédulákra gondosan leírt címeket rendbeszedje és kiadja. *Régi Magyar Könyvtár* címen indította meg ezt a nagyszabásu munkáját, melynek első kötet (1879) az 1531—1711 között megjelent magyar nyomtatványokat, második kötet (1885) pedig az 1473 tól 1711-ig Magyarországon megjelent nem magyar nyelvű könyveket sorolja fel. A magyar szerzők idegen nyelvű, külföldön nyomtatott műveinek leírására is készült, de ezt már nem fejezhette be. Megkezdett munkáját Hellebrant Árpád egészítette ki s rendezte sajtó alá. Ez a páratlan szorgalommal, tudós pontossággal és lelkiismeretességgel készült nagyszabású munka irodalmunk egyik alapvető tárháza, amivel Szabó Károly örök emléket állított magának.

Szabó Károly nemcsak történettudós, nemcsak a magyar bibliografia legnagyobb munkása, hanem 1873 óta tanára is volt a kolozsvári egyetemnek. Lelkesedését Erdély multjéért, jövőjéért és a székelyekért a katedráról is hirdette s átültette a tanítványai lelkébe és szívébe. Sokan tanulták meg tőle Erdélyt szeretni s multját megbecsülni! Most, születésének századik évfordulóján, lelkes kegyelettel emlékez-

zünk meg Erdély és a székelyek rajongó barátjáról s a magyar tudományosság egyik büszkeségéről!

XIV.

Szilágyi Sándor.

A nagy férfiak egyéni kiválóságának mértéke az, hogy a társadalom, a közélet vagy a tudomány terén pótolhatatlan ürt hagynak maguk után, midőn a cselekvés színhelyéről letűnnek. Mesebeszéd, hogy nincs pótolhatatlan ember. Szilágyit nem lehetett egy téren pótolni: voltak nála különb történetírók, de nem volt, aki annyi embert, ifjat, öreget egyaránt buzdított volna a történet tanulmányozására s miveltetésére, aki úgy örült minden történeti közleménynek, mint Kazinczy minden versnek — mily szükség volna ilyen emberre ma is, midőn csak a multból meríthetünk a csüggedés ellen erőt jövőnkre nézve.

Kolozsváron (1827) született, hol olyan élénken él még nemzeti fejedelmeink emléke; olyan családból, melyben a történet iránt érdeklődés apáról-fiúra szállott: melyben történetíró volt az apa és nagyapa is. A kolozsvári református kollégiumban a történelmet magyar nyelven először az ő nagyapja kezdte tanítani s apja indította meg a „Klio” című történelmi zseb-

könyvet. Történelíró és szerkesztő fia volt s írónak és szerkesztőnek született.

Tizenöt éves volt mikor első könyvismeretése (Erdély képekben) a „Regélő“-ben megjelent, tizennyolc éves, mikor Gutzkow történeli vigjátékának Fleury „Hajdankor“-ának fordítása (1845) megjelent tőle s ez időtől kezdve haláláig (1899) nincs egyetlen év sem, melyben cikk vagy önálló mű vagy kiadás vagy legtöbbször mind a három ne került volna ki tolla alól. Ifjú korától fogva részt vett a kor minden nagyobb politikai és irodalmi mozgalmában. Ott volt azon lelkes ifjak sorában, kik az unio mellett tüntettek, azután pedig, midőn a forradalom kitört, ő is beállott nemzetőrnek s tollal és karddal egyaránt szolgálta hazáját. Ez időből való művei „Forradalmi mozgalmak. Bécs, Pest, Kolozsvár (1848),“ „A magyar forradalom napjai julius elsője után“ (1849), mely németül is megjelent.

A forradalom leveretése után Bemmel együtt el akarta hagyni az országot, de Bem több itthon elvégzendő megbízást adott neki, bizonyára, hogy a kivándorlástól visszatartsa. Itthon maradt tehát, sőt Pestre költözött s könyveket írt s folyóiratokat alapított. Nagy merészség kellett ehhez oly időben, mikor minden író és szerkesztőt gyanus embernek néztek, folytonosan szemmel tartottak és üldöztek. De Szilágyi az akadályoktól most, valamint később sem

riadt vissza soha. Hazafias volt e vállalkozás, mert célja ugyanaz volt, ami Arany, Vörösmarty, Tompa és Jókai ez időbeli költői működésének: fenntartani a nemzetben a lelket, hogy a jelen sivársága miatt el ne csüggedjen s jövője felől kétségbe ne essék. Legjobb íróink csoportosultak körülete.

Folyóirata, a „*Magyar Emléklapok 1848 és 1849-ből.*” (1850) Aranytól, Lévyától, Csengery Antaltól, Gyulai Páltól (Sajó), Szász Károlytól, Tompától hozott verseket vagy rajzokat s nem csoda, hogy csakhamar betiltották. Újat indított „*Magyar Emléklapok. Új folyam*” címmel, de ez új folyamból már csak egy füzetet adhatott ki. Azután következett a „*Magyar írók füzetei I—IV.*”, melynek negyedik füzetét elkobozták. E lap fölös példányaiból fűzette a „*A magyar írók albumá*”-t s könyvalakban bocsátotta ki.

Türelmét még mindig nem vesztette el. Október 8-án megindult a „*Pesti röpívek. Magyar írók füzetei a szépirodalom, társas élet és divatköréből*” s mindenki felismerte, nemcsak a címről, hanem szelleméről és munkatársairól is. A 11-ik számot elkobozták, ekkor (1851 július) a „*Pesti füzetek*”-kel kísérletezett, de ennek már első számát elkobozták s a „*Kelet népe*” című divatlapjának pedig már a program-számát is.

Hogy ennyit elnéztek neki, hogy ennyire packázhatott a hatalommal azt némiképp az magyarázza, hogy apja a hivatalos „*Magyar Hir-*

lap" szerkesztője volt s az ő kedvéért a rakoncátlan fiúnak is megbocsátottak. Különben Szilágyi Ferenc is megtette azt, hogy lapja egyik számában közli hivatalosan a Jósikára hozott hadi törvényszéki ítéletet, mely mint felségsértőt kötélt általi halálra ítéli, vagyonát elkobozza s nevét harmincöt társáéval együtt bitófára függeszti s a következő számokban, mintha mi sem történt volna, folytatja annak „Brüsseli levelek” című tárcacikksorozatát.

Mikor a „*Kelet népe*” megjelenésére Szilágyi az engedélyt nem kapta meg, formát cserélt s folyóirat helyett Albumot szerkesztett. Így jelent meg, természetesen korábbi munkatársaival a „*Nagyenyedi Album*,” de második kötetét Jósika „Ara a halottas ágynál” c. novellája és Kazinczy Gábor „A széchenyi convent” c. történeti rajzáért már ennek sem engedték megjelenni.

A hatalommal való dacolásnak ekként minden módját kimerítvén, ingerülten, de korántsem kétségbeesve — 1852-ben elhagyta Pestet s elment tanárnak, — előbb Kecskemétre, onnan Nagykőrösre.

Nagykőrös ekkor (mint Jókai egy rajzában mesterileg festi) irodalmi központ volt. Itt működött Arany, Szabó Károly, Salamon Ferenc, Mentovich stb. Nem csuda, hogy Szilágyi is vágyódott ide s csakhamar otthonosan érezte magát közöttük. Az is előre látható volt, hogy e közben írói tolla sem pihenhet sokáig.

Szilágyi ekkor már nemcsak, mintszerkesztő, hanem mint író is népszerű volt s több műve, mint „*A magyar forradalom férfiai*” (1850). „*A magyar forradalom története 1848 és 1849*”-ben (1850), „*Tollrajzok az 1848—49-iki magyar hadakból*” (1850), „*Magyar nők forradalmi életéből*” (1850), némelyik több kiadási érve, közkézen forgott. Többnyire lapszerkesztőre valló munkák ezek, akit elsősorban a jelen és a közelmúlt érdekel. Nem a forradalom története: sokkal közelebb volt még az író hozzá, hogy történetét higgadtan, kellő tárgyilagossággal megírhatta volna. Röptében papírra vetett megjegyzések a forradalomról, futólagos jellemzések, olykor torzképek annak szereplő alakjairól, aminőt a „*Daguerrotyp*” a „*Croquis aus Ungarn*” stb. honosítottak meg nálunk s később a három Kákai Aranyos művelt nagy sikerrel, némelyik afféle tárcacikkek gyűjteménye, aminőket Mikszáth és követői a Tisztelet Házról írtak.

Nagykőrösön a sivár jelenről a messze-múltra fordult tekintete. Itt avatta magát Erdély és a nemzeti fejedelmek történetrójává. Ekkor jelentek meg: „*Bánffi Dénes kora és megöletése*.” (1859), „*Erdélyország története. I-II. kötet*.” (1866), „*Vértanuk a magyar történetből*” (1867), *Zrinyi Péter és társai ligája* (1867), *Báthori Gábor fejedelem története* (1867). A célzatosság e művekből sem hiányzott, sőt már a tárgyválasztásnál szembeötlő volt; aki pedig végig olvasta, azzal

a meggyőződéssel tette le, hogy a nemzet összes szerencsétlenségei politikai szenvedélyességében és visszavonásában gyökereznek; de egyszersmind biztatást is meríthetett belőle, hogy a nemzet nagyobb megpróbáltatásokat is kiállott már anélkül, hogy önbizalma, e legjellemzőbb nemzeti sajátsága egy pillanatra is megrendült volna.

A harmincas évek végén ismét Pest lett az irodalom központja. Ide költözött fel Arany s egymás után távoztak Kőrösről Szabó Károly, Salamon Ferenc stb. Mikor a jó barátok rendre elszállingóztak, ő is örömmel fogadta el a báró Eötvös által neki felajánlott kultuszminiszteri titkári állást. (1867.)

De valóban neki való állást, melyen haláláig meg is maradt 1878-ban nyerte el, mikor Trefort kinevezte a budapesti egyetemi könyvtár igazgatójává. Trefort ez intézetet a művelődés olyan takarékmagtárává akarta fejleszteni, amilyenek a külföld legjelesebb könyvtárai s olyan embert akart élére állítani, aki a könyvtártól ne elriassza, hanem odakecsegtesse az olvasni, kutatni vágyókat s könnyítse meg, amennyire lehet, munkájukat. Az eredmény megmutatta, hogy jobb választást nem tehetett volna. Szilágyi ugyan nem volt szakképzett könyvtárnok, amilyen volt Petzhold, vagy Dzialzko; nem volt bibliográfus, nem alkotott új könyvtári vagy könyvfelállítási rendszereket, de a mi viszonyaink

között ekkor elsősorban nem is erre volt szükség. Szilágyi jól ismerte irodalmi viszonyainkat, tapasztalásból tudta a tudományos kutatás nehézségeit s azzal az elhatározással vette át a könyvtár igazgatását, hogy amennyire csak lehet, elhárítja azokat. Egyénisége vonzó varázssával az egyetemi könyvtárba szoktatta a kutatókat, útbaigazításokkal, tanácsokkal látta el, hogyan és hol kutassanak, sőt a legmesszebbre menő készséggel hozzájuttatta őket a forrásokhoz is. Évégett összeköltetésbe lépett a külföldi könyvtárakkal és megnyitotta az egyetemi könyvtárat a vidékiek előtt is. Trefort szerint a könyvtárnok feladata megkönnyíteni a tudós munkáját. Szilágyi e felfogást magáévá tette, sőt szélesebbre kiterjesztette azt. De mindamellett nem volt híjával a fogékonyságnak és gyakorlati érzéknek sem, hogy a vezetésére bízott könyvtárat külföldi minta szerint egyébként is tovább fejlessze. Kiadta a *„Könyvtár codexeinek címjegyzékét”* (1881), melynek szerkesztését külföldi szaktudósok is mintaszerűnek ismerték el; a *„Kéziratok jegyzékét”* (I—II. rész 1889, 1894 és a könyvtári évi *„Gyarapodási címjegyzékét”* (1876—1897) húsz kötetben.

A Budapestre költözés, különösen az egyetemi könyvtári igazgatóságra kinevezés az irodalmi munkásság renaissanceát jelentette. A megkezdett úton haladt ugyan tovább fokozódó hévvel, lankadatlan munkakedvvel és lelkesé-

déssel részint az Akademia aegise alatt, melynek 1858 óta tagja, részint a Magyar Történelmi Társulat kebelében, melynek 1875 óta titkára lett.

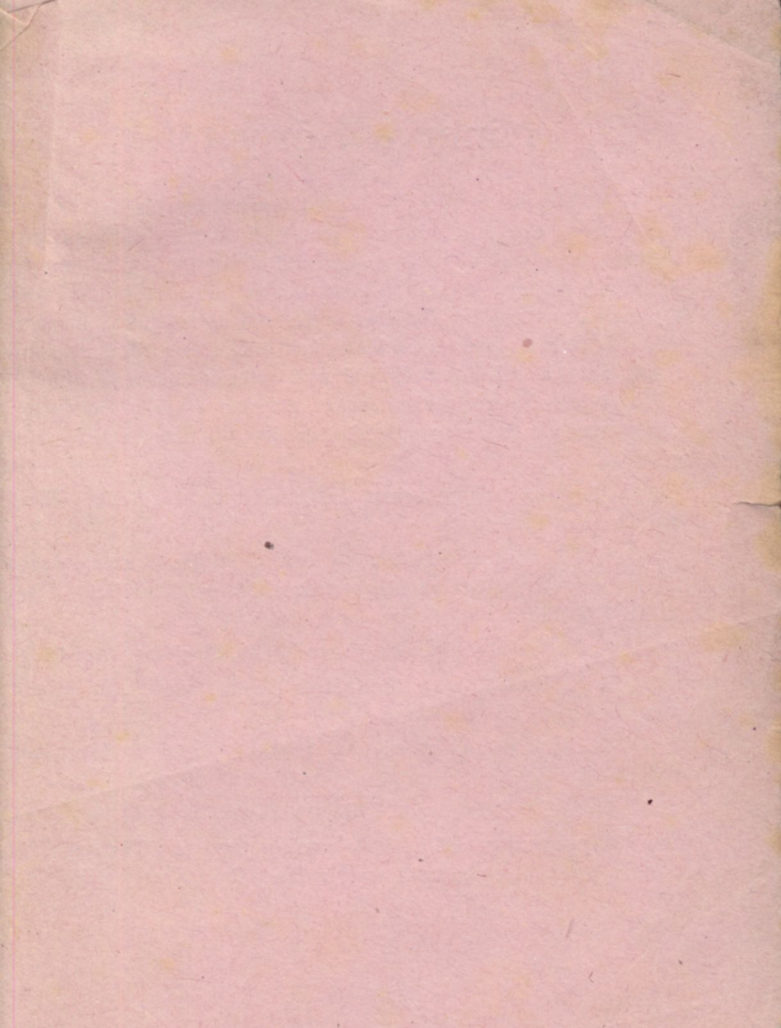
Hosszú lenne felsorolni mindazokat a kisebb nagyobb munkáit, kiadványait, melyek évről-évre szakadatlan sorban jelentek meg tőle: csak mintegy mutatóványul említjük fel a sok közül az „Erdélyi országgyűlési emlékek” huszonegy kötetét (1875—1899), a „Rajzok és tanulmányok” két kötetét (1875) a Rozsnyai Dávid (1867) és Szamosközi (1876—80) műveinek kiadását, a „Bethlen Gábor”, „Alvinci Péter” és a két „Rákóczy György okmánytára”-t, a Szilády Áronnal közösen szerkesztett „Török-magyarokori történelmi emlékek” kilenc kötetét, „Lórántffy Zsuzsánna” (1872) és a két Rákóczy György és Zsigmond életrajzát (1886—93) stb.

Pesten a régi szerkesztői emlékek is újra feléledtek s 1875-ben örömmel vette át a „Századok” szerkesztését és munkakedvének kevés is volt egy folyóirat, még kettőt alapított hozzá, ú. m. a „Történelmi Tár”-t (1878) és a „Magyar Történelmi Életrajzok”-at (1885—1898), melynek tizennégy évfolyamában történelmünk és irodalmunk 31 kiváló alakjának gazdagon illusztrált életrajzát iratta meg s adta ki s az évek során felgyűlt képanyaggal lehetővé tette legutolsó nagy vállalkozásának, mellyel korábbi működésére mint szerkesztő a koronát tette fel: a tíz kötetes „Magyar nemzet története” (1895—8) megjelenését.

Ha végig tekintünk több mint ötven éves írói pályáján, nem azért, hogy ítéletet mondjunk róla, hanem hogy eredményeit összegezzük: a bányász jut eszünkbe, aki egész életén keresztül a föld mélyében dolgozva a nemes érceknek roppant tömegét aknáztta ki, egyforma gondal kutatva fel és hozva napvilágra az értékes és kevésbbé értékes érceket — maga csak kis részt dolgozva fel belőle, másra bizza a kiválogatást és értékesítést. De azért több volt Szilágyi, mint egyszerű adatgyűjtő, ha nem volt is tudós a szó mai értelmében. Nem volt módszeresen képzelt historikus, nem filozófiai szempontból nézte és tárgyalta az eseményeket. És mégis többet köszönhet neki a magyar historia, mint bármelyik módszeres történettudósnak. Szilágyi nem annyira ésszel, mint inkább szívével csüngött történelmi multunkon. Horvát István óta nem volt historikusunk, aki annyi embert buzdított, bátorított volna a historia művelésére, aki egyénisége varázsa s ritka rábeszélő képessége által annyi kedvet tudott volna ébresztetni iránta, aki annyi érdekes tárgyat tudott volna ajánlani, aki annyi jó tanáccsal látta volna el a kezdő író, sőt hathatós támogatással a forráshoz is úgy hozzájuttatta volna. Neki volt iskolája s tanítványai, a mai historikusok színe, java szeretettel csüngtek rajta.

TARTALOM.

	Oldal.
I. Erdélyország — Tündérország (Bevezetésül) — —	3
II. Erdélyi Miksa (Maximilianus Transylvanus) — —	10
III. Szenci Molnár Albert Erdélyben — — — —	17
IV. Misztótfalusi Kis Miklós — — — — —	24
V. Mikes Kelemen — — — — —	41
VI. Bod Péter — — — — —	47
VII. Idősb. báró Wesselényi Miklós — — — —	57
VIII. Kolozsvári élet a napoleoni háborúk korában —	65
IX. Kőrösi Csoma Sándor — — — — —	73
X. Báró Jósika Miklós és Erdély — — — — —	78
XI. Báró Kemény Zsigmond és Erdély — — — —	87
XII. Brassai Sámuel — — — — —	94
XIII. Szabó Károly — — — — —	101
XIV. Szilágyi Sándor — — — — —	107

Minerva Könyvtár.

A Minerva részvénytársaság kulturális hivatásának tudában a fenti cím alatt új vállalatot indított meg. Célja: izl kiállításban olyan könyvecskéket adni a művelt erdélyi magyar közönség kezébe, amelyek alkalmasak az általános tudományos, történeli és világnézeti látókört szélesíteni és mélyíteni, másfelől pedig kisebb terjedelmű és klasszikus értékű szépirodalmi alkotások által a lelkiéletet és művészi izlést nemesíteni. Ebből a célból a legjobb magyar tudósokat, művészi erejű írókat és fordítókat szólaltatjuk meg s állítjuk ez új kulturális barázda szolgálatába.

Az első programmpont betöltésére egyelőre a következő műveket vettük munkába:

1. *Dr. Tavaszy Sándor*: Apáczai Cseri János személyisége és világnézete (születésének háromszázadik évfordulójára). Megjelent. Ára 15 lel.

2. *Tulogdy János*: Erdély geológiája. Megjelent. Ára 15 lel.

3. *Kelemen Lajos*: Hermányi Dienes József emlékirata. Megjelent. Ára 15 lel.

4. *Dr. Széll Kálmán*: Az anyag szerkezete. Megjelent. Ára 15 lei.

5—6. *Dr. Dézsi Lajos*: Erdélyi arcképek és képek. Ára 30 lel.

A program első felének szerkesztését dr. Tavaszy Sándor, az irodalmi program szerkesztését Rass Károly végzi.
